

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1992 · Hefte 1 · Side 1–72

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk historisk Fællesråd

Indledning

Fortid og Nutids første hefte i 1992 lægger ud med Helle Blomqvists artikel om rødderne til et såre aktuelt emne. Undersøgelsen behandler landets første positivliste for tilsætningsstoffer i levnedsmidler. Listen trådte i kraft i 1836 efter en lang og besværlig tilblivelse. Artiklen indgår i forfatterens undersøgelse af lægestandens trinvis erobring af bevogtningen af befolkningens helbredstilstand.

Som noget nyt bringer Fortid og Nutid en ganske omfattende behandling af et enkelt historisk værk, nemlig diskussionen om Thorkild Kjærugaards disputats »Den danske Revolution 1500–1800. En økohistorisk tolkning«. Disputatsen blev forsvaret på Københavns Universitet 6. december 1991. Debatten består af docent, dr.phil. Karl-Erik Frandsens officielle opposition, en række oppositioner ex auditorio og endelig indlæg af forskere, der alle har haft noget væsentligt at tilføje. En nærmere præsentation findes side 57.

Der er næppe tvivl om, at Thorkild Kjærugaards teser vil blive diskuteret indgående fremover. Tanken om at gøre indførelsen af den domesticerede kløver til omdrejningspunktet for den danske landborevolution i 1700-tallets slutning er både dristig og inspirerende. Ingen med interesse for landbo- og lokalhistorie lades uberørt af bogens synspunkter og metode.

En række historikere har anmeldt bogen i dagspressen. Disse anmeldelser kan benyttes ved siden af debatten her i tidsskriftet. Det drejer sig om Jens Rahbek (Weekendavisen 22.11.91), Claus Bjørn (Kristeligt Dagblad

4.12.91), Steffen Heiberg (Information 5.12.91), Gerhardt Eriksen (Jyllands-Posten 6.12.91) og Kristian Hvidt (Berlingske Tidende 6.12.91).

Aktuelle og fyldige boganmeldelser bør være ét af Fortid og Nutids kendemærker. En lang række historikere har igen indvilget i at medvirke i anmeldersektionen. Panelet består af en fornem blanding af nye og garvede anmeldere, som redaktionen er megen tak skyldig. Boganmeldelsernes problem er desværre efterhånden manglen på tilstrækkelig spalteplass til den grundige omtale og vurdering af de mange væsentlige titler, der udkommer i disse år.

Fortid og Nutids redaktør i 1991 cand. phil., M. A. Julie Fryd Johansen fratrådte med årets udgang. Forinden havde hun samlet eller aftalt en række artikler til 1992-årgangen, som redaktionen har bygget videre på.

Redaktionen består af arkivar Peter Bondesen, Randers, docent Karl-Erik Frandsen, København, og arkivar Jørgen Thomsen, Odense. Dette udvalg redigerer de to første hefter af 1992-årgangen, hvorefter en ny redaktion tiltræder.

Artikler og forslag til artikler, der indsendes uopfordret til redaktionen, samt bøger til anmeldelse stiles til:

Dansk historisk Fællesråd
Landsarkivet for Sjælland m.m.
Jagtvej 10
Postboks 661
2200 København N.

Redaktionen

Kager og legetøj

Første positivliste for levnedsmidler

Af *Helle Blomquist*

I 1832 havde Københavns politi ved en undersøgelse hos byens konditorer fundet nogle kager, der var malet med sundhedsskadelig maling. Københavns nyudnævnte stadslæge Børge Anton Hoppe foreslog i den anledning Danske Kancelli, at man skulle lave en lov om, hvilke farver der måtte benyttes til kager og legetøj. Hans anmodning blev støttet af Københavns politidirektør Rasmus Cosmus Brædstrup. Denne indberetning blev startskuddet til udarbejdelse af Danmarks første positivliste for levnedsmidler i 1836, ganske vist kun med virkning for København,¹ men efter de samme lovtekniske principper, der stadig i dag gælder for tilsætning til levnedsmidler: Kun de stoffer må tilføres, som er opførte på den liste, der udarbejdes af en levnedsmiddelmyndighed.²

Bestemmelsens tilblivelse viser, at der indenfor sundhedsområdet i 1830-erne har været en sammenhæng mellem den lægevidenskabelige kundskabsudvikling, lægernes sociale netværk, forvaltningsapparatet og retsdannelsen.

København 1832

København 1832 havde netop oplevet den overordentlige sundhedskommission i arbejde. Frygten for koleraudbrud havde i 1831 bevirket vedtagelse af en forordning om kolera med bestemmelser om, hvorledes borgere og myndigheder skulle forholde sig i tilfælde af kolera eller truende kolera. Den overordentlige sundhedskommission var blevet nedsat i overensstemmelse med denne forordning

1. Cirkulæreskrivelse af 21. december 1836, optrykt i *Kollegialtidende* 1837, p. 168.
2. *Folketings Tidende* 1972–73, Tillæg A, sp. 2499, der nævner det københavnske cirkulære fra 1836 som Danmarks første positivliste, jfr. § 14 i lov nr. 310 af 6. juni 1973 med senere ændringer.

med deltagelse af byens politidirektør og stadslæggen. Byen var blevet inddelt i distrikter, som særligt udpegede frivillige borgere havde holdt opsyn med for at sikre sundhedstilstanden.³ Og hvis det kneb for de særligt udpegede at holde orden, havde det spidsborgerlige, populære blad *Politivennen* et vågent øje til stinkende rendestene, latriner, osende fabrikker og andet godt. De steder, som bladet mente var kritisable, blev anført med navn og adresse, og det blev utvetydigt tilkendegivet, at de efter bladets opfattelse var til skade for sundheden ved deres skadelige uddunstninger.⁴

Også for den toneangivende nationalliberale presse var koleraen godt stof. *Kjøbenhavnsposten* fulgte udgivelsen af de rapporter, som de unge, fremtrædende læger Thune og Ballin havde udarbejdet efter deres besøg til de kolera-plagede steder i Europa. De var i 1831, da koleraen stod på sit højeste, blevet udsendt af Sundhedskollegiet for at holde sig orienterede om sygdommens gang, gøre deres iagttagelser og sende løbende rapporter hjem til kollegiet. Efter hjemkomsten holdt navnlig Ballin en række foredrag blandt fagfæller i Selskabet *Philatrien*,⁵ og deres rapporter blev udgivet som »Samlinger til kendskab om kolera«. Det fik af bladet *Kjøbenhavnsposten* betegnelsen et endog for ikke-lægekyndige interessant skrift.⁶ Kolera var den store, dramatiske truende begivenhed, medens der ikke var nogen offentlig opmærksomhed omkring de forgiftede kager.

3. Københavns Stadsarkiv, Den overordentlige Sundhedskommission.
4. *Politivennen*, årgang 1832 har en lang række af eksempler herpå.
5. Landsarkivet, Selskabet *Philatrien*, Forhandlingsprotokol I, 1829–35, forhandlingerne for den 15. og den 22. maj, den 12. og 19. juni, den 3., 10. og 17. juli 1832.
6. *Kjøbenhavnsposten*, den 30. august 1832.

C. A. Schleisner: Scener fra et kaffehus, formentlig 1830-erne. Chr. Andreas Schleisner var navnlig kendt for sine genremalerier, hvor han indfangede stemningen i det borgerlige København. Her er det fortællingen om bladet *Kjøbenhavnspostens* ankomst, der er motivet. Kgl. Biblioteks Billedsamling.

Nyheder i byen

København var en civiliseret by, og nyhederne kom hurtigere til København end til andre steder i landet. Nogle af disse nyheder var legetøj til børn og kager eller konditorier og dermed nydelse af kaffe, te og chokolade med dertil hørende kager og konfekt. Før 1790 var der kun 3 konditorier i København,⁷ i 1832 var der i vejviseren opført 25 konditorer, 11 kagebagere og en enkelt sukkerbager.⁸ Også specielt legetøj til børn var en ny opfindelse og var betinget af, at børn blev opfattet som selvstændige individer med andre krav og behov end voksne. Det blev ikke tilfældet før i slutningen af 1700-tallet, hvor der skete en holdningsændring til børn og en ændring i familiemønstret.⁹ Den moderne

moder og moderrollen opstod. Kvinder af borgerskabet fik redefineret deres opgaver til at være hustru og moder, opdrager af børn, der nu ikke umiddelbart blev opfattet som hørende til de voksnes verden, men skulle opdrages dertil. Deres barnlige sysler skulle tilrettelægges og deres legeting udformes således, at de blev oplært til de opgaver, de ville få som voksne, i modsætning til tidligere tider, hvor børn blev oplært gennem arbejde.¹⁰

Spørgsmålet er, om denne nye livsstil har

7. Politivennen, »Noget om vore conditorier og restaurationer«, (1832): 771ff.

8. L. B. Thiesen (udg.), *Vejviser eller Anvisning til Kiøbenhavns, Christianshavns og Forstædernes beboere for året 1832*, (Kbh., 1832).

9. Troels Frederik Troelts-Lund, *Dagligliv i Norden i det sekstende århundrede*, 6. bog p. 153 omtaler ganske vist boldspil som en leg for både drenge og mænd, men det primære synes at være de voksnes leg og spil, sst. p. 139–51.

10. Hanne Muchitsch og Inge Nielsen, »Kvinder og børn« i Anne Margrete Berg, Lis Frost og Anne Olsen (red.) *Kvindfolk I, 1600–1900*, (Kbh.: Gyldendal, 1986), p. 95–132, sp. p. 124–129, samt Ingeborg Bach, Inger Maric Dyrberg og Mette Ringsted, »Borgerskabets kvinder«, sst. p. 209–260, sp. p. 212–221. Tilføjelse Jens Sigsgaard og Ib Varnild, *Det legede vi med. Gammelt legetøj i Danmark*, (Kbh.: NNF, 1982), p. 57–59.

været begrænset til nogle ganske få, bedre bemidlede, eller den var dækkende for et bredere lag af befolkningen. Der er noget, der tyder på, at nydelse af kaffe, chokolade og navnlig te allerede i 1700-tallet blev mere udbredt. Dertil har hørt indtagelse af kager eller andet sødt. Selv is har øjensynlig været anvendt som nydelsesmiddel blandt håndværksfolk i købstæderne. I en indberetning fra et fattighus klages der over, at lemmerne havde tændt ild for at kunne varme deres tevand.¹¹

Sukkerforsyningen blev varetaget med tilførsel af sukker fra Dansk Vestindien, med et opsving i handelen i 1820-erne. Regulering af erhvervslivet var på retur, og laugsordningen var fra 1800 gennemhullet med en frimesterordning, der gjorde det muligt for næringsdrivende udenfor laugene at nedsætte sig.¹²

Med det stigende forbrug, der satte ind i 1830-erne og 40-erne,¹³ kunne dette livsmønster skabe et marked for fabrikation af kager og legetøj og den erhvervmæssige deregulering fremme tilvirkning af nye varer. Samtidig skete der en udvikling i legetøjsfabrikationen, således at det blev almindeligt at anvende papmaché til fremstilling af bemalede dukkehoveder. Disse hoveder var meget følsomme overfor fugt, der ville få materialet til at sprække og malingen til at skalle af.¹⁴

Nyheder i lægevidenskaben

Lægevidenskaben var ved at blive et mere entydigt begreb omkring 1830. Igennem den

sidste fjerdedel af 1700-tallet havde medicinerne og kirurger ligget i strid med hinanden om uddannelse, arbejde og embeder. Begge var knyttet til det offentlige sundhedsvæsen, der var langt den vigtigste og stort set den eneste arbejdsplads for læger. Men medicinerne var på flere måder i det offentlige system blevet placeret som kirurgernes overordnede. Dels var de de eneste, der kunne blive fysikus, som var det embede, der var det direkte bindeled mellem det overordnede Sundhedskollegium og de øvrige læger, dels skulle kirurgen oprindeligt i 1672, da de to professioner fik monopol på deres opgaver, udøve sine opgaver under medicinerens tilsyn.¹⁵ Endelig var kirurgen fattiglæge, hvilket var nødvendigt, men ikke prestigefyldt arbejde. Opsplitningen var mindre udtalt omkring 1830. For Sundhedskollegiets medlemmer var der fra dets oprettelse i 1803 bestemmelse om, at der skulle være et ligeligt antal af medicinerne og kirurger,¹⁶ og da man i 1831 udsendte ekstraordinære læger til at hjælpe med de feberepidemier, der opstod på dette tidspunkt, blev der som regel udsendt to, en mediciner og en kirurg. Der var desuden mange, der havde både kirurgisk og medicinsk eksamen, og de to uddannelser blev lagt sammen i 1838.

Medens lægernes således blev mere ens, kom de til at adskille sig mere fra den øvrige besætning af embedsmænd. I 1831 bestemte man i koleraforordningen, at amtmanden ikke kunne tilsidesætte det skøn, som fysikus udøvede som læge med hensyn til smitsomme sygdomme. Det vil sige, at lovgivningsmagten opfattede det således, at der var et særligt lægevidenskabeligt fagområde, som ikke en-

11. Lilli Friis, »Nydelse og Næring« i Axel Steenberg (red.), *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede. 1720–1790*, Kbh.: NNF, 1971, p. 387–406, sp. p. 388, 390, 404–05.

12. L. V. Birck, *Sukkerets Historie*, (Kbh.: Gad, 1909), p. 161. Svend Aage Hansen, *Økonomisk vækst i Danmark*, bd. 1, (Kbh. Akademisk, 1984), p. 126–27. Politivennen, 1832, p. 684, der lånte spalteplads til et indlæg, der kraftigt vendte sig mod »unyttigt og skadende laugs-væsen« og berømtede de dygtige danske bagere, der stod udenfor laugsordningen, der var domineret af tyske bagere.

13. Svend Aage Hansen, p. 137–39.

14. Se Jens Sigsgaard og Ib Varnild, p. 57–147, sp. p. 68.

15. Gordon Norrie, *Chirurgisk Academis Historie: Academiets stiftelse*, (Kbh.: Salmonsens, 1896), p. 19 og instruks for distriktskirurger af 4. marts 1818, § 7, der fastsætter, at distriktskirurgen primært skal holde sig til fysikus f.s.a. understøttelse af hans embedspligter og indberetninger, medens fysikus skulle have forbindelsen direkte til amtmanden og Sundhedskollegiet, jfr. instruks for stifts- og landfysici af samme dato § 7.

16. Dette blev fastsat i det kgl. reskript af 13. marts 1803 om kollegiets oprettelse, jfr. *Det kongelige Sundhedskollegium 1803–1903*, (Kbh.: Schultz, 1903), p. 10–11.

gang den øverste stedlige autoritet kunne tildesætte. På dette punkt, quaestionibus artis, hørte lægen under Sundhedskollegiets myndighed.¹⁷

Denne nye myndighed fremkaldte lægeønsker om på samme måde som amtmændene at få tildelt titel, rang og uniform.¹⁸ Det skete ikke. Men lægerne blev forlenet med en anden indretning, hvormed man kunne adskille dem fra den almindelige befolkning, nemlig stetoskopet, der blev taget i brug på Frederiks Hospital i 1831. Dette var knyttet, ikke til lægens traditionelle arbejde i marken, men til hospitalet. Det er almindeligt antaget, at fremvæksten af et hospitalsvæsen har haft afgørende betydning for udformingen af lægernes kundskabsstruktur og lægevidenskabens udvikling i det hele taget, såvel med hensyn til præcisere diagnosticering som med hensyn til tilvejebringelse af pålidelige sygdomsstatistikker og materiale til lægevidenskabelige eksperimenter til brug for udvikling af nye medikamenter og instrumenter. Stetoskopet er et eksempel på et instrument, der ikke har kunnet tages praktisk i brug, før det har kunnet afprøves på det menneskemateriale, som hospitalet kunne stille til rådighed.¹⁹ De mennesker, der blev indlagt på hospital i Danmark i 1830-erne og 40-erne var i alt overvejende grad folk, der blev behandlet for offentlig regning, dvs. folk, der ellers ville komme under fattigvæsenet, og også i Danmark er netop hospitalet stedet, hvor man har mulighed for at gennemføre eksperimenter i større skala. Brugen af stetoskopet blev introduceret netop med udgangspunkt i hospitalet, der i det hele taget var afprøvningssted for tidens brændende medicinske spørgsmål. Således afgav professor Wendt, overmedicus

17. Forordning af 19. juni 1831, § 8: »(amtmanden) bør lægge den medicinske tilforordnede mening til grund i ethvert tilfælde, hvor lægevidenskabelige forudsætninger måtte gøre udslaget«.
18. J. Lehmann, *Reformbevægelsen på vor civile Medicinforfatnings område*, (Kbh.: Schultz, 1889), p. 7.
19. Edv. Gotfredsen, *Medicinens Historie*, (Kbh.: NNF, 1973), p. 329–30, p. 341–42 og 343–44. James H. Cassidy, *American Statistical Thinking 1800–1860*, (Cambridge, Mass & London: Harvard University Press, 1984) p. 57.

ved Almindeligt Hospital, i oktober 1832 en rapport om et forsøg med homøopatisk medicin efter den metode, der var udviklet af homøopatiens grundlægger, tyskeren Hane-mann. Forsøget blev udført på Almindeligt Hospitals patienter.²⁰

Medens lægernes lærdom og videnskabelige efterprøvelse i højere grad blev knyttet til de lukkede anstalter, blev information om de lægevidenskabelige resultater til genstand for den offentlige opmærksomhed, som lægerne selv var med til at skabe. Lægerne indtrådte i det offentlige kundskabssystem, der blev etableret med naturvidenskabernes opblomstring og organisering i selskaber i den anden tredjedel af 1800-tallet.²¹ Denne form for organisering var nært forbundet med tanker om associationer og åndsfrihed samt ønske om at erfare alt, hvad der ligger indenfor egne interesser. Og i disse progressive associations ånd om at foranstalte offentlighed om statens forhold fik redaktøren af det lægefaglige tidsskrift Bibliotek for Læger og medlem af Sundhedskollegiet, Carl Otto i 1837 udvirket, at Sundhedskollegiets forhandlinger blev offentliggjort i dette tidsskrift.²²

Farmakologi og toksikologi

Farmaceuterne havde kun en meget tilbagetrukket rolle i styrelsen af sundhedsvæsenet. De farmaceutiske assessorer i Sundhedskollegiet havde kun stemmeret i sager vedr. apotekerspørgsmål. Der var til tider et spændt forhold mellem kollegiets lægekyndige medlemmer og assessorerne i 1820-erne og 30-erne, og de lægekyndige medlemmer havde endda uden held forsøgt at få farmaceuternes kompetence yderligere indskrænket.²³ Farmakolo-

20. Københavns Stadsarkiv, Fattigvæsenet nr. 1703, Medicinalprotokol IV, indførsel for 11. oktober 1832.
21. Således blev de skandinaviske naturforsker-møder dannet i 1839 efter tysk model. Lægerne kom med i denne kreds, jfr. *Förhandlingar vid det af skandinaviska Naturforskare och läkare hallne möte i Göteborg 1839*, (Göteborg, 1840).
22. Carl Otto i *Bibliotek for Læger*, 1837, p. 287.
23. *Det kongelige Sundhedskollegium 1803–1903*, p. 14–15.

gien var ikke en agtet disciplin i første halvdel af 1800-tallet, vægten blev lagt på diagnosen, hvor netop stetoskopet var den nye teknologi, der gav mulighed for udvikling. Holdningen til lægemidler var konservativ og forsigtig.²⁴

Men de nyheder, der kom frem, blev formidlet hurtigt gennem det lægevidenskabelige netværk. Carl Otto, der selv var farmakolog, bragte uddrag af udenlandske tidsskrifter om ny teknologi indenfor farmakologiens og toksikologiens område. Bl.a. kunne franske tidsskrifter berette, at der var fundet en ny metode til at påvise kobber i fødeemner og til påvisning af skadelige stoffer i konditorkager, ligesom det blev muligt at opdage arsenikforgiftning selv ved små mængder.²⁵ Forgiftningstilfælde, observeret såvel i ind- som udland blev på tilsvarende måde refereret, som f.eks. et barns forgiftning ved indtagelse af kager ved en juletræsfest, advarsel mod almuens skik med at tilsætte sølverglød til surtøl, forgiftning i forbindelse med spising af medisterpølse, knapost og almindelig gammelost.²⁶

Disse tilfælde blev efterfølgende indarbejdet i Ottos lærebog om toksikologi.²⁷ Ottos behandling af situationen omkring disse forgiftningstilfælde viser, hvorledes de toksikologiske interessante tilfælde var de metalliske forgiftninger, hvor ophavet kunne konstateres, måles og påvises, medens situationen med forgiftningerne i pølse og ost ofte var den, at man måtte give op overfor disse forgiftninger, da man kun kunne gætte om årsagen.

24. Edv. Gotfredsen, p. 431–37.

25. *Bibliotek for Læger*, 1834, p. 503–05. Kobberanalysen var refereret fra tidsskriftet *Journ. de Chim. Med.*, marts 1833, analyse af konditorkager fra *Journ. d. Connais. Med.*, apr. 1836, gengivet i *Bibliotek for Læger*, bd. 27, 1837. Arsenikanalysen *Bibliotek for Læger*, bd. 21, 1834, p. 594–95.

26. *Bibliotek for Læger*, 1834, bd. 21 p. 264–65, p. 616, 1833, bd. 18, p. 540–41, 100–03, 347–54 og 1837, bd. 26 p. 155–57, p. 610–12.

27. Carl Otto, *Haandbog i Toxikologi*, (Kbh.: Græbe, 1838), p. 194–286 om arsenik, kviksølv og kobber, og p. 349–361 om pølse- og osteforgiftning.

Carl Otto ved familiekaffebordet. Fotografiet er udateret, men viser lægen som gammel, omgivet af sin familie. Familielivet betød meget for Carl Otto, og når han interesserede sig for beskyttelse af børn mod giftige farver, var det et udtryk for ægte bekymring overfor en risiko, som han kunne identificere sig med. Kgl. Biblioteks Billedsamling.

Lægernes sociale netværk

Processen med fastlæggelse af den københavnske positivliste forløb fra 1832, hvor Hoppe rejste sagen, indtil den 21. december 1836, hvor politidirektøren udsendte sin plakat med listen. Den havde desuden et forspil i 1813, hvor Københavns forrige stadsfysikus, professor Lund havde foreslået, at man regulerede området.²⁸

Nøglen til forståelse af, hvad der bragte sagen i stand, ligger i samspillet mellem Hoppe og Brædstrup og i Hoppes faglige netværk, Kgl. Medicinsk Selskab og Selskabet Philiatrien. En yderligere understøttelse af antagelsen om dette netværk er det, at Brædstrup og Otto begge var fremtrædende frimurere, og at Otto og Hoppe tillige var ung-

28. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 2. dept. brev-sag, nr. 3989A–1812, med Lunds anmodning og Sundhedskollegiets anbefaling. Forslaget blev henlagt uden motivation. Desuden Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, Journalsag, nr. 195–1812, med kancelliets anmodning og kollegiets høring af Lund, samt samme, jr. nr. 97–1813, hvoraf fremgår, at Lund ikke kunne henviser til konkret skadevirkning til støtte for sit forslag.

domsvenner.²⁹ Den nærmere udformning var tilsyneladende betinget af det danske medicinalvæsens særlige opbygning som sagkyndigt kollegium.

Forgiftningstilfælde, der optog de danske læger i årene omkring 1832, var forgiftede oste, navnlig knaposte. Disse tilfælde gav anledning til omfattende omtale og spekulationer over giftens art, udbredelse og udvikling. Navnlig syntes årsagssammenhængen gådefuld, da flere syntes at have spist af de samme varer, således at nogen var blevet syge, andre ikke. Et sådant forgiftningstilfælde berettede Hoppe om på et møde i Kgl. Medicinsk Selskab den 18. oktober 1832. I dette møde deltog adskillige medlemmer af Sundhedskollegiet, således bl.a. Thal og Otto, samt Fenger. Møderne i dette selskab var meget præget af diskussion af kliniske iagttagelser, oplæsninger af afhandlinger og meddelelser eller opsummering over sundhedstilstanden. Der har således været en naturlig anledning for Hoppe til at fremkomme med sin meddelelse. Men disse forgiftningstilfælde har øjensynlig ikke givet anledning til forslag om regulering af ostefremstilling og salg.³⁰

Hoppe var på dette tidspunkt ikke medlem af Selskabet Philiatrien. Dette selskab var i 1829 blevet dannet af yngre læger i protest mod de mere veletablerede i Medicinsk Selskab. Kredsen omkring Philiatrien mente ikke, at det Medicinske Selskab varetog lægernes interesse i tilstrækkeligt omfang. Navnlig var det Philiatrien om at gøre udadtil at markere lægernes høje faglige etik og deres standpunkter i relation til det offentlige sundhedsvæsen. Hvor Det Kongeligt Medicinske Selskab havde været en af de tidlige dannelsesforeninger, var Philiatrien således en forening med en slags offentligt, politisk program i den forstand, at det rettede sig mod aktiv påvirkning af offentligheden med det formål at påvirke den politiske og admini-

strative beslutningsproces med hensyn til sundhedsvæsenets forhold. Dette behov for i en politisk labil periode at påvirke udviklingen havde Det Medicinske Selskab sværere ved at dække, i kraft af sine stive optagelses- og forhandlingskriterier, der hindrede ny tilgang og diskussion af emner af offentlig interesse. Begge foreninger var hjemmehørende i København. Men de havde korresponderende medlemmer i provinsen og gæster, der deltog i møderne. Det er således ikke helt dækkende at kalde dem lokale foreninger. Snarere var det således, at Københavnsområdet i kraft af sin størrelse og sine tidlige hospitaler var det eneste praktiske samlingssted for lægerne.³¹

Philiatrien var lægernes kampforening, og det prægede drøftelserne på deres møder. Man vedtog annoncering af protest til Sundhedskollegiet om at få ledige stillinger opslået, så besættelse kunne ske i fri konkurrence, man diskuterede forholdet til homøopaterne og deres behandlingsmetoder, og man havde etableret etiske regler for lægernes virksomhed, som kunne være udgangspunkt for interne diskussioner om lægernes savoir faire i konkrete situationer, der opstod i sygdomsbehandlingen. Men nogen indflydelse på stillingsopslag og embedsvæsen havde hverken Det Kgl. Medicinske Selskab eller Philiatrien, ligesom de var uden kompetence til at fastsætte regler om sundhedsvæsen eller lægeuddannelse. Der var også mulighed for at formidle grundlag for medicinske eksperimenter; således havde et medlem, Djørup den 5. marts 1833 medtaget homøopatiske medikamenter til at gøre eksperimenter med. Undervejs optog man nye medlemmer. Enkelte homøopater, lægen Hahn og naturlægen Lund blev proponeret, men nægtet optagelse, fordi der var flertal mod deres optagelse i selskabet. Hoppe, derimod, blev optaget den 20. maj 1834, uden at der var stemmer imod ham.

Til mødet den 5. august 1834 var Hoppe valg til ordførende, og den lejlighed benyttede han til at omtale sit forslag til lovbud om at

31. E. A. Tscherning, *Det Kgl. Medicinske Selskab og Philiatrien*, (Kbh.: Jacob Lund, 1897), p. 46-51.

29. Edgar Collin, *Fremragende danske Frimurere*, bd. 2, (Kbh.: Jørgensen, 1875), p. 62, og samme, bd. 1, 1872, p. 179.

30. Se de ovenfor citerede tilfælde fra *Bibliotek for læger* og Carl Otto, *Toksikologi*. Landsarkivet, Kgl. Medicinsk Selskab, Forhandlingsprotokol, forhandlinger på mødet den 18. oktober 1832.

det skulle forbydes sukkerbagere og andre at bruge visse nærmere bestemte giftige sager til farvning af deres produkter. Forslaget var på det tidspunkt blevet henlagt af Kancelliet, og han anførte begrundelsen, at Kancelliet mente, at de eksisterende lovbestemmelser var tilstrækkelige.³²

Sundhedskollegiets forhandlinger

Måske har henvisningen til de eksisterende bestemmelser ikke været hele begrundelsen for, at det nye lovbud ikke kom. I hvert fald viser Sundhedskollegiets forhandlinger og Danske Kancellis behandling, at sagen ikke var helt enkel.

Den første, der rapporterede over sagen i kollegiet, var Chr. Fenger, der umiddelbart indstillede, at man tilsluttede sig Hoppes forslag. De farmaceutiske assessorer skulle nok se sagen for at tage stilling til, om der var flere skadelige stoffer, der skulle nævnes. Men de havde ikke frit slag til at komme med en anden indstilling. Der var for Fenger ingen tvivl om, at man skulle foreslå en regulering. Han sørgede for, at man tog forslaget fra 1813 med i betragtning, idet han sikrede sig, at sekretæren undersøgte, hvilken behandling Lunds forslag havde fået. Han kunne derfor føle sig på sikker grund, og han gik endda så langt, at han foreslog en bøderamme i den lov, han forudså: samme mulkt, som var fastsat for overtrædelse af to andre miljøbestemmelser, nemlig giftforordningen af 1796 og plakat af 9. juni 1807 om forskrift vedr. for-tinning.

Men derefter startede vanskelighederne: Assessorerne Boye og Becker udarbejdede den liste, de havde fået besked om, men fik behændigt tilføjet, at bestemmelserne for så vidt angår legetøj skulle gælde for bemalet *indenlandsk* legetøj. Nu skulle sagen være færdig, men Fenger sendte for en sikkerheds skyld listen til Sundhedskollegiets medlem, kemisk lektor Samuel Thal, og lod dette ma-

teriale cirkulere endnu engang mellem medlemmerne. De tilsluttede sig, men to af dem, der havde mest forstand på kemi, nemlig Thal og Otto, fortrød deres tilslutning og kom med supplerende bemærkninger. Otto mente, at to yderligere skadelige stoffer skulle opføres. Thal, der også havde forstand på børn, mente, at man måtte tage farvelader til børn med i reguleringen, da de kunne indeholde skadelige mineralske bestanddele, og børn kunne blive forgiftede ved at føre penslen til munden; et konkret eksempel på, at børn blev anset for at være ægte barnlige og ikke blot små voksne.³³

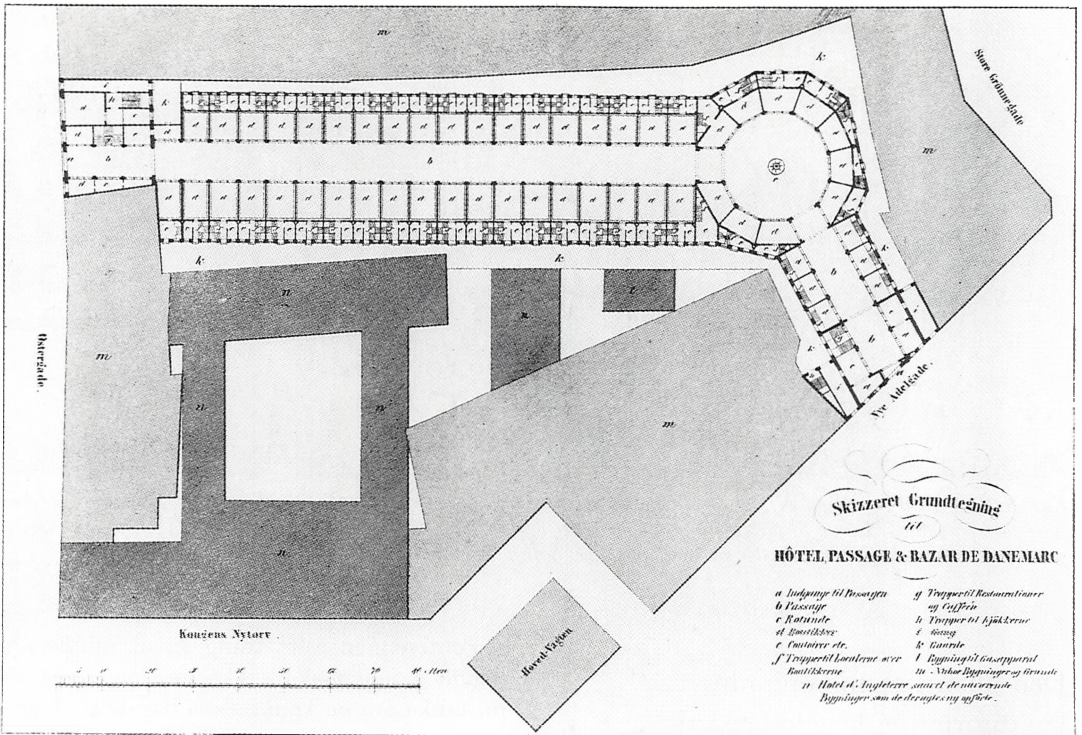
Fenger var pludselig blevet i tvivl og ville have sagen på møde. Selvom Kancelliet rykkede for svar, blev sagen sendt til drøftelse i det forsamlede kollegium den 24. juni, og her fik den en ny drejning. Nu var problemet, at man ikke kunne være *sikker* på, at alle uskadelige stoffer var kommet med. Kollegiet bestemte derfor på mødet, at kun listen over de uskadelige stoffer skulle sendes til Kancelliet, med anmodning om at det måtte blive bestemt, at ikke andre end disse måtte anvendes til kager, legetøj m.v.

I sit brev til Kancelliet argumenterede Kollegiet nærmere for sin holdning: Kollegiet fornemmede, at det ville være betænkeligt i et lovbud at nævne de farver, der som skadelige ikke måtte anvendes. For ved en sådan lejlighed ville der være mulighed for at overspringe nogle af de skadelige farver, af hvilke flere også først fremover i tidens løb ville blive bekendt. Man havde med andre ord grund til at forvente nyheder også på dette område, bortset fra, at Kollegiet ikke stolede på, at dets egen viden indenfor området var fuldstændig.³⁴

Kancelliet ville som nævnt ikke gå med til så skrap en regulering, og sagen blev reduceret til en indskærpelse om, at det forresten allerede var forbudt at forhandle sundhedsskadelige madvarer. Denne indskærpelse gik som et cirkulære til alle amtmænd og Køben-

32. Landsarkivet, Selskabet Philiatrien, forhandlingsprotokol I, 1829–35, forhandlingerne fra 17. april 1832–2. januar 1838.

34. Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, nr. 263–1834 indeholder kollegiets forhandlinger.

Harald Conrad Stilling: Projekt til arkade ved Kgs. Nytorv, 1846. I mange lande i Europa kom der i denne periode en tradition for glasarkader med butikker og promenader. Det fik vi ikke i Danmark, men der eksisterer i hvert fald et projekt, udarbejdet af Stilling, der var landets førende arkitekt indenfor glas og jernkonstruktioner. Han var specialist i forlystelses-etablissementer. I projektet var også plads til et konditori. Kgl. Biblioteks Billedsamling.

havns politi, som straks den 8. august udstedte en plakat med dette indhold, afskrevet efter Kancelliets brev.³⁵ De københavnske konditorer holdt sig imidlertid ikke fra de farlige farver. I 1834 blev to af dem grebet i at anvende arsenik-kobber og kviksølvholdige farver til at male kagerne med. Den ene var efter Hoppes mening bekendt med beskaffenheden af disse farver, den anden derimod ikke.³⁶ Den ene af disse, formentlig ham, der

kendte til farvernes indhold, blev i 1836 tiltalt for anvendelsen.³⁷

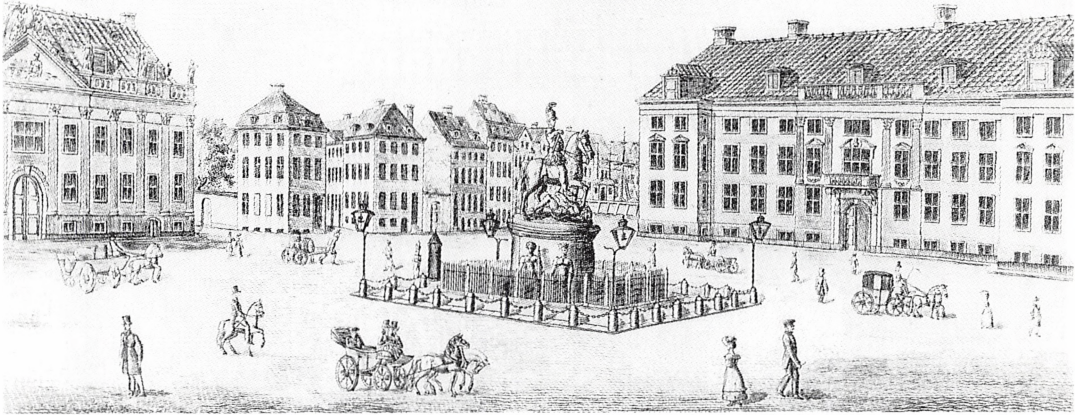
Den 21. december 1836 udstedte Københavns politi et nyt cirkulære, der simpelthen dekreterede den positivliste, der var blevet resultatet af forhandlingerne i Sundhedskollegiet, med besked om, at hvis der var nogen, der ønskede at anvende farver, der ikke stod på listen, skulle de henvende sig til Hoppe.

Således fik København den første positivliste.

35. Københavns Politi Plakat af 8. august 1834, jfr. Sammenholdt med Rigsarkivet, Danske Kancelli, 2. Dept. Brevsag, nr. 2469-71/1834, konceptet til kancelliets brev af 29. juli 1834.

36. Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, medicinalindberetninger for 1834, indberetning for Københavns Fysikat for 1834, dateret den 10. april 1835.

37. Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, Medicinalindberetninger 1836, Indberetningen fra Københavns Fysikat, dateret den 31. januar 1837. I det tilfælde, hvor der var rejst tiltale, var der sket bemaling med arsenik og kobberfarve.

Kgs. Nytorv i 1830-erne. Kgs. Nytorv var det sted, hvor folk kom i deres pæne tøj for at promenerere og forlyste sig. Her vises siden med palæerne. Men ud til torvet var også konditorier og forretningsliv. Fra omkring 1844 blev d'Angleterre lanceret som nyt forretningskompleks i en stor reklamekampagne. Sort/hvidt stik fra Kgl. Biblioteks Billedsamling.

Den offentlige mening om konditorier og lægevidenskab

Politivennens holdning til konditorier var klar. De var udtryk for sædernes forfald. Københavnerne, ja en stor del af nationen havde vænnet sig til en forkælet, sybaritisk levemåde. Det var ikke alene i hovedstaden, men overalt i landets købstæder, at dette uvæsen huserede. Alle fra den dunhårede yngling til den mimrende olding søgte disse steder og lod sig opvarte og underholde af de gøglere, som udsækning af chokolade og servering af kager trak til. Chokolade var nu blevet en daglig og nødvendig drik for middelstanden, og man måtte spørge sig selv, om disse svæklinge virkelig var efterkommere af de stolte kimbere. Dette nydelsens marked blev vedligeholdt af fremmede, udlændinge, der var kommet til udefra og havde set deres muligheder i det marked, som denne hang til luksus skabte.

Men det var til stor skade for landets egne børn, og derfor havde den landsfaderlige regering heldigvis i en plakat fra 1820 fastsat nogle bestemmelser, der skulle indskrænke den mængde af konditorier, der blev vedligeholdt af fremmede. Disse bestemmelser indeholdt forbud mod at tage udenlandske læringe.

Politivennen følte trang til at minde om denne gamle plakat, ikke fordi man havde mistanke om en konkret overtrædelse, bedyrede man, men fordi det kunne være gavnligt 12 år efter at gøre status over dens virkning.

Men der skulle dog ikke være nogen tvivl om Politivennens holdning hertil: En klar fjendtlig stillingtagen til civilisationens bekvemmeligheder og til de fremmede, der blev gjort til aktivt medansvarlige herfor, samt en positiv holdning til den »landsfaderlige regering, der har omhu for sine undersåtters vel«.

Fjendtligheden var fraværende i de indlæg, Politivennen havde om læger og homøopater. Ligesom de homøopatiske behandlere trods alt var så accepterede i lægernes faglige selskab *Philiatricien*, at man kunne overveje at give enkelte af dem medlemskab, så lånte Politivennen plads til glødende forsvar for denne gren af lægevidenskaben. At Politivennens skribenter har været vel orienterede om, hvad der foregik i det officielle sundhedsvæsen, viser et indlæg fra slutningen af 1832, hvor Wendt opfordredes til at iværksætte et forsøg med afprøvning af homøopatiske lægemidler på Almindeligt Hospital – på et tidspunkt, hvor dette forsøg allerede var startet. Bladet selv tog ikke direkte stilling i striden, men de positive indlæg til fordel for homøo-

paterne havde i hvert fald ikke undervægt. Det var endda på trods af, at homøopaterne fik lov til at bruge stærke ord som understregning af, at én universitetslæge mindre var én person mindre til at ødelægge menneskeheden, og som understregning af, at der »vil komme en tid, hvor eftertiden næppe vil tro, at det har eksisteret en lægekunst under navn af alløopation.«³⁸

Politivennen var den del af den danske presse, der henvendte sig til den brede befolkning. Bladet for de toneangivende dannede kredse, *Kjøbenhavnsposten*, var lægernes blad. Dette viste sig ved bladets positive omtale af lægernes kolerarapporter og positiv redaktionel bemærkning til årsberetning fra Frederiks Hospital.³⁹ Det viste sig også derved, at bladet var et af de blade, som Philiatriens læger satsede på at bruge i deres annoncekampagne mod Sundhedskollegiet i kampen for offentliggørelse af stillingsopslag.⁴⁰

Også den etablerede lægevidenskabs holdning til civilisationens goder gik på tværs af Politivennens opfattelse. Den unge embedslæge Uldall, medlem af Kgl. Medicinsk Selskab og Selskabet Philiatrien besvarede i 1840 en prisopgave udsat af Philiatrien. Han diskuterede her ret indgående sin opfattelse af civilisationens betydning for helbred og lægevidenskabens stilling i denne sammenhæng. Uldalls synspunkter er opmærksomhed værd, fordi hans bog som prisbelønnet af det lægefaglige selskab har et vist autoritativt præg i forhold til den danske lægevidenskab.

Menneskerne var blevet sundere i den civiliserede verden, end de var i vild tilstand, mente Uldall og tog udtrykkeligt afstand fra tesen om den sunde vilde. Det kan godt være, at enkelte vilde i kraft af deres hårdere tilværelse fik flere kræfter, men generelt havde de det dårligere, og stillesiddende arbejde var

ikke så skadeligt, som man tror. Menneskenes sundhedstilstand var altså blevet bedre, og det var ikke lægevidenskabens skyld. Selv koppevaccinationen, som man ville tilskrive så store forbedringer, var ikke årsag til, at flere overlevede og fik det bedre. Men årsagen var civilisationen, der gav menneskene bedre levevilkår og forbedrede byernes indretning. Uldalls skrift efterlader ikke nogen tvivl om, at den etablerede lægevidenskab havde forbundet sig med den fremadskridende civilisation og de forbedringer, den indebar for menneskeheden. Uldall opfattede det således, at det var civilisationen, ikke lægevidenskab, der havde æren for sundhedstilstandens forbedring.⁴¹

Politivennen havde på mange punkter ret i, at civilisationen var på fremmarch, både i lægevidenskab og i forbrugsmønstret. Nye erhvervsbetegnelser i 1832 viser dette skift: I København var der i vejviseren optaget en enkelt fransk- og hvedebrødsbager, der havde specialiseret sig i bagning af hvidt brød, adskillige kaffe- og te-handlere samt ditto skænkere til delvis at opveje de talrige brændevinbrændere. Endelig kom en ny sans for den finere nydelse til udtryk i titlerne. Modehandlerinder, blomsterfabrikatører, spejlfabrikanter, fabrikanter af saffion og lugtende vande samt fabrikanter af bomuldstøj kunne forsyne de københavnske borgere med smukke og moderigtige forbrugsgoder, musik- og sprog-lærere, syngeskoler og tegneskoler kunne sørge for deres kulturelle dannelse.

Om konditorierne virkelig har være domineret af udenlandsk fødte erhvervsdrivende er nok tvivlsomt. Men gennemgående har der været mange konditorer, der har haft navne af udenlandsk oprindelse: Brünnett, Capretz, Faith, Fiermenich, Gianelli, Monigatti, Pedriu, Pleisch, Pozzi, Semadeno. De har heller ikke holdt sig i den bymæssige baggrund, men i enkelte tilfælde placeret deres forretninger ved nogle af de mest yndede promenadesteder for det københavnske borgerskab: Monigatti, Semadeno og Gianello på Kgs. Nytorv og Pedriu, Pleisch, Capretz på hen-

38. Politivennen, 1832, p. 503ff, p. 771ff, p. 787ff.

39. *Kjøbenhavnsposten*, 3. nov. 1832. Om bladene *Politivennen* og *Kjøbenhavnsposten*, se Jette Søllinge og Niels Thomsen, *De danske Aviser 1634–1989* bd. 1, p. 69 og 134, samt 147–49.

40. Landsarkivet, Selskabet Philiatrien, Forhandlingsprotokol I, 1829–35, forhandlingerne den 28. august–11. september 1832.

41. F. A. Uldall, *Haandbog for Sundhedspolitiet, med særligt hensyn paa Danmark, udarbejdet for Læger og Jurister*, (Kbh.: Gyldendal, 1840), p. 82–84.

holdsvis Nytorv, Amagertorv og Nybørs. En god del af resten var placeret omkring Købmagergade og på Strøget. Det har således ikke været svært at kombinere fremmedhad med civilisationsskræk.⁴²

Lovteknik og saglige hensyn

Den franske og preussiske regulering af tilsætningsstoffer havde både været et argument og en model for Hoppes forslag.⁴³ Navnlig det preussiske forbillede blev senere refereret af Uldall i hans bog om medicinalvæsenet, her med reference til såvel kager som legetøj og nürnbergiske farvelader. Men der blev som nævnt en afgørende forskel på den danske og den tyske eller franske model. Hvor den franske og tyske regulering anførte både de skadelige og uskadelige tilsætningsstoffer med straffesanktion for anvendelse af de skadelige, anførte den danske kun de uskadelige. Overtrædelse af de danske bestemmelser kom da til at foreligge allerede ved anvendelse af stoffer, der ikke var opført på listen.⁴⁴

Denne lovteknik fik flere konsekvenser med hensyn til administrationens beføjelser. For det første er det klart, at et sæt bestemmelser, der forbyder alt, der ikke er positivt tilladt, repræsenterer en større indskrænkning i den personlige handlefrihed end et system, der straffebelægger en mindre række af nærmere definerede forhold. Dette kan være en principiel indvending mod denne regulering.

Men det behøvede ikke at indebære en faktisk indskrænkning, da positivlisten i teorien kunne udvides til et sådant omfang, at det for en almindeligt oplyst person ville se ud som om udfoldelsesmulighederne på området er næsten udtømmelige. Det afgørende forhold

42. L. B. Thiesen.

43. Jfr. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 2. dept., Brevsag, nr. 2469–71/1834, Hoppes forslag af 3. marts 1834, hvori henvises til Berlin, d. 28. nov. 1806 og Paris, d. 10. nov. 1830.

44. F. A. Uldall, *Haandbog for Sundhedspolitiet*, p. 203–09, der nævner, at det Kgl. politipræsidium i Berlin i 1826 havde lavet en liste med skadelige og uskadelige tilsætningsstoffer.

ligger i ekspertens, her lægens, placering i håndhævelsen, ja endog i den videre udvikling af reguleringen. Dette er antydnet i de sidste linier af cirkulæret af 21. december 1836, hvori der henvises til, at de, der ønskede at anvende andre farver end de anførte, måtte kontakte stadslægen. Stadslægen blev dermed placeret som den, der kunne fravige det generelle forbud. Således som bestemmelsen er formuleret, forekommer det nærmest, som om det vil være regelen, at en sådan fravigelse indrømmes. Stadslægen blev hermed placeret som den, der løbende udformede positivlisten efter konkret bestemmelse med udgangspunkt i sit eget, videnskabelige skøn over farligheden.

Risiko som magtbase

Positivlisten svarer fortrinligt til 1830-lægenes visioner om lægens stilling i politiretten håndhævelse til gavn for en acceptabel sundhedstilstand. Uldalls mening om den sag var, at lægen i højere grad end tilfældet var måtte have frihed til at handle i farlige situationer. Han henviste her til et forslag fra professor Castberg, der i 1809 beklagede den manglende myndighed, der tilkom distriktskirurgerne i epidemisituationer. Castbergs forslag var efter preussisk og østrigsk forvaltnings-skik at oprette amtssundhedskollegier. Dette forslag blev ikke fulgt, men Uldall nævnte selv sundhedskommissionerne fra 1831-forordningen som en realisering af sådanne ideer.⁴⁵ Denne holdning er Uldall på linie med, når han nævner, at koleraforordningen fra 1831, skønt den blev ophævet ved forordning af 8. august 1832, angav de genstande, som sundhedspolitiet ved enhver given lejlighed må tage sine forholdsregler imod.⁴⁶

I tilfældet kager og legetøj er holdningen samtidigt klart sammenkoblet med en paternalistisk omsorg for den opvoksende generation og et behov for at beskytte den mod dens egen barnlighed, ikke således at barnligheden

45. F. A. Uldall, *Haandbog i Sundhedspolitiet*, p. 332.

46. Se således også F. A. Uldall, *Haandbog i Sundhedspolitiet*, p. 333.

forhindres, men tværtimod således at den fremmes ved at kunne udvikle sig frit under den beskyttelse, som videnskaben og ordensmagten kunne give den. Der er ikke tale om fordømmelse af forældregenerationen, tværtimod. Reguleringen indeholder implicit en forudsætning om, at det er gavnligt og fornuftigt at lade børn nyde kager og slikke på farveladepenslen.

I dansk medicinalhistorie har princippet om situationens farlighed været bærende navnlig ved håndtering af en lang række epidemier i hvert fald fra 1830-erne op igennem århundredet. Det er formentlig også ældre, således blev den københavnske pestkommission i 1711 forsynet med ekstraordinære beføjelser.⁴⁷ I 1831 blev det lovfæstet og fulgt op ved, at Sundhedskollegiet igennem epidemiåret 1831 på lokale anmodninger fra amtmand, herredsfoged, sogneforstanderskaber og sundhedskommissioner udsendte læger til at hjælpe, hvor epidemierne rasede. Forordningen skabte dermed et kompetencemæssigt territorium for det lægevidenskabelige skøn, og dette territorium blev opfyldt ved at ganske unge, endnu ledige kandidater i praksis blev sat til at bestyre den farlige situation og sørge for, at befolkningen fulgte de anvisninger, som den lokale embedslæge anbefalede herredsfogeden at udstede. Der har således været en tæt sammenhæng og afhængighed mellem lovgivning, øverste administration, lokal ordensmyndighed og lægevidenskab.⁴⁸

Denne sammenhæng blev evident også i senere epidemier, nemlig den københavnske koleraepidemi i 1853 og igen ved den truende epidemi i 1857 samt under koleratruslen i 1892–94. Men det, der er bemærkelsesværdigt i denne sammenhæng er, at dette princip af Uldall foreslås udstrakt til at gælde som en stående kompetence, lægerne kan benytte sig af, når de skønner, behovet opstår. I tilfældet positivlisten blev det en retlig hovedregel, der blev knyttet til løbende fortolkning foretaget af et ekspertmæssigt forvaltningsapparat.

47. Klaus Hertel, *Tre store københavnske epidemier*, (Kbh. Århus, Odense: FADL, 1980, p. 61–83.

48. Eksempler på sådanne sager, hvor Sundhedskollegiet udnævnte unge læger til at bistå er Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, nr. 348–1831 og 359–1831.

Med et udtryk fra professionsteorien kan man sige, at det dermed blev den daværende lægevidenskabelige diagnosticering, fortolkning og behandling, der blev afgørende for reguleringen af konditorernes fabrikationsforhold på dette område.⁴⁹ Det har været lægerne, der har defineret problemet som bestående i tilsætning til legetøj og kager, de har fortolket det som forgiftningsrisiko, og deres afværgeforanstaltning eller behandling har været at forhindre tilstedeværelse af tilsætning. Lægevidenskabens aktive rolle som problemrejser og -løser bliver særligt udtalt, hvis man sammenligner med de andre typer af forgiftning, der huserede i København på dette tidspunkt, nemlig osteforgiftningerne. De var mere udbredte, tilmed ikke blot i København. Der var konstateret en reel skadevirkning. Men problemet var, at man ikke vidste, hvad problemet var. Man havde ikke nogen forklaring på, hvad der bevirkede forgiftningen, og dermed heller ikke, hvorledes den kunne måles eller undgås. Med hensyn til de mineralske gifte, derimod, var bladet Bibliotek for Læger netop i disse år rig på artikler om stadig mere raffinerede målemetoder for disse gifte. Derved var der ud fra et professionelt synspunkt god ræson i at regulere disse gifte, men mindre idé i indgreb overfor de forgiftede oste, da man simpelthen ikke kunne diagnosticere problemet rent fagligt.

Dette forklarer, hvorfor man fagligt kunne forenes om regulering af farvestofferne. Når den danske regulering på det samme område kom til at adskille sig fra den franske og preussiske, har det formentlig sin årsag i forvaltningens opbygning. Der var ikke tale om nogen generel strategi eller politik fra Sundhedskollegiets side på dette punkt. Der blev ikke formuleret et princip om, at tvivlen skulle komme forbrugeren tilgode. Men en tilfældighed er der heller ikke tale om. Den danske særegenhed var nemlig et resultat af den institutionelle opbygning, med den centrale sundhedsbestyrelse organiseret som et kollegialt ekspertorgan. Ingen beslutning

49. Se Andrew Abbott, *The System of Professions. An Essay on the Devision of Expert Labour*, (Chicago, London: The University of Chicago Press), p. 40–52.

kunne træffes i Sundhedskollegiet, hvis der ikke var enighed, medmindre man holdt møde og stemte om sagen. Betænkningerne i positivlistesagen viste, at de enkelte medlemmer ustandselig blev grebet af usikkerhed, og det, der startede som en simpel sag, måtte på møde, hvor man på grund af den faglige usikkerhed måtte falde tilbage på det mest forsigtige synspunkt, positivlisten.

Såvel det preussiske sundhedsvæsen som det franske adskilte sig fra det danske. I det preussiske medicinalvæsen var der tidligt en departemental og administrativ indflydelse. Fra en tilstand som et rent sagkyndigt collegium ændredes Berlins medicinalkollegium i 1724 til et overkollegium med en statsminister til chef, og i 1817 blev der foretaget en yderligere inkorporering i det departementale system, ved at en væsentlig del af medicinalvæsenet, herunder levnedsmiddellovgivningen blev omfattet af indenrigs- og politiministeriet, medens den teknisk-videnskabelige del blev placeret under ministeriet for gejstlighed og undervisning.⁵⁰ Ligeledes var der i Frankrig en nærmere sammenhæng mellem ministeriet og medicinalstyrelsen, end tilfældet var i Danmark.⁵¹

Den danske positivliste repræsenterer da en særegen lovteknisk løsning, udsprunget af de særlige institutionelle forhold indenfor det danske sundhedsvæsen, og med et potentiale for en betydelig indflydelse for den fagkyndige forvaltning til at fastlægge reguleringen administrativt fremover. Dette forhold er ikke i sin intention andre landes fagkyndige fremmed. Således påpegede Uldall i sin fremstilling af fremmede medicinalforfatninger, at den tyske forfatter Rust i sin bog om den preussiske medicinalforfatning kraftigt talte for, at teknikere burde overdrages ansvaret for medicinalforfatningen. Det var navnlig juristerne, der dermed skulle udelukkes, idet den tekniker, der »er bekendt med videnskabens fordringer og mangler, vil vide at træffe betimelige forandringer, og således hæve bestyrelsen selv til det samtidige standpunkt af

dens videnskabelige grundvold; men den ikke sagkyndige forvaltningsemedsmand vil blot holde det bestående i sin reglementerede gang, uden af være i stand til at holde trit med videnskabens og tidens fordringer«.⁵²

Retsvidenskaben

Hvordan passede denne opfattelse nu til den samtidige retsvidenskabelige opfattelse af, hvorledes regulering på dette område burde udformes? Positivlisten var som nævnt kommet i stand ved samarbejdet mellem den juridiske politimester Brødstrup og Hoppe, både i efterforskningen, strafforfølgelsen og udarbejdelsen af de generelle regler.

Dette samarbejde var ikke tilfældigt for denne sag, dels arbejdede de sammen i den overordentlige sundhedskommission, dels gik Brødstrup senere ind i sundhedssager til støtte for Hoppes synspunkter. Således lod han i 1833 sine folk foretage husundersøgelser blandt familier i Vognmagergade for at undersøge, hvor mange børn der ikke var vaccinerede. Det skete i forbindelse med indlæggelse af en patient på koppehospitalet, som Hoppe var ansvarlig for. Denne undersøgelse indgik som led i et forslag til reform af koppevaccinationen. Brødstrup var primus motor bag dette forslag, og han foreslog selv, at tilsynet med den nye ordning blev henlagt til embedslægen fremfor politiet.⁵³

Der er således ikke nogen tvivl om, at det lokale, udøvende systems støtte har været en væsentlig faktisk faktor i retning af disse delvist vellykkede forsøg på udvidelse af den lægevidenskabelige kompetence indenfor offentlig forvaltningsvirksomhed. Men noget andet er, om modellen har været acceptabel set ud fra en teoretisk retsvidenskabelig synsvinkel.

A. S. Ørsted afgav som generalprokurør responsum i sagen, da den var til behandling i Danske Kancelli. Hans indvendinger mod ordningen var primært praktisk præget og

50. F. A. Uldall, *Statistisk Fremstilling og kritisk sammenligning af Lyve staters Medicinal-forfatninger*, (Kbh.: C. A. Reitzel, 1844) p. 50–52.

51. F. A. Uldall, *Statistisk Fremstilling*, p. 198–99.

53. Rigsarkivet, Sundhedskollegiet, journalsag, jr. nr. 95–1833. Sagen var rejst under den tidligere politidirektør Kjerrulf, men Brødstrup var ophavsmand.

motiveret af en retspolitisk bekymring for umuligheden af at håndhæve bestemmelserne. Ordningen ville blive for vidtløftig og være for omfattende. Han satte også fingeren på det ømme punkt, der lå i ordningens udgangspunkt, at alt, der ikke var tilladt, var forbudt. Når man opdager nye farver, der ikke er skadelige, indvendte han, så ville de jo uden grund være forbudt.

Dernæst tog han afstand specielt fra politidirektørens ønske om yderligere besøgelse, idet han mente, at der i de eksisterende instrukser og forordninger var rigelig hjemmel og også pligt til at gribe ind og føre tilsyn med skadelige madvarer. Bestemmelser om farvelade og legetøj mente han ville give for mange muligheder for omgåelse, sålænge man ikke kunne ramme udenlandsk fabrikerede produkter,⁵⁴ ligesom man ville være ude af stand til at skelne farvelader for børn fra andre farvelader.

Medens det var begrundelsen med de allerede foreliggende muligheder for at gribe ind, der blev tilkendegivet overfor Sundhedskollegiet og offentligheden, så var det i virkeligheden praktiske og retspolitiske overvejelser, der var afgørende for, at forslaget faldt til jorden. Det var en afvisning af at give åbning til en sagkyndig forvaltning og en henvisning til det bestående sundhedspoliti.⁵⁵

Drivkræfter i dansk sundhedsforvaltning

Der var flere forudsætninger, der bragte den første danske regulering af kemisk forurening af levnedsmidler i stand. Først og fremmest var en forudsætning den økonomiske opgangsperiode med forbrugsudvidelse til følge. Sammenvævet med denne økonomiske opgang var nye kulturelle værdier om familien og børns placering i den samt ideen om, at

54. Der var begyndende industriel produktion fra 1806, og navnlig fra 1830-erne startet en tysk industriel produktion af bemalede papmaché-hoveder til dukker, se Jens Sigsgaard og Ib Varnild, p. 68.

55. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 2. dept., brev-sag, nr. 2469-71/1834, Ørstedes responsum af 11. juni 1834.

man bør beskytte børn i deres adfærd som barnlige.

Dernæst var der en stærk professionel gruppe, lægerne, der i kraft af deres dominans indenfor et centralt og lokalt forvaltningssystem var i stand til at påtage sig den daglige administration af dette problemfelt. Et afgørende forhold var desuden, at dette problemfelt i 1830-erne havde været ude for teknologisk fornyelse, således at det lod sig beherske af denne professionelle gruppe. Derfor blev det den kemiske forurening og ikke den bakteriologiske, der blev genstand for regulering, selvom begge blev debatteret i faglige kredse. Herved er vist en sammenhæng mellem den faglige kundskabsstruktur og sundhedsreguleringen. Reguleringen har været fremmet i kraft af de faglige, administrative sundhedsorganers lydhørhed overfor faglige argumenter og det øjeblikkelige standpunkt for den faglige udvikling. En vurdering af skaden spillede en mindre rolle. En anden sådan sammenhæng mellem faglig struktur, teknologi og offentlig institution gjorde sig gældende i udviklingen af stetoskopet og afprøvning af medicin. Her var det omvendt tilstedeværelse af en offentlig institution, hospitalet, der blev styrende for lægernes mulighed for overhovedet at tage ny teknologi i anvendelse.

Socialt var det et netværk, der var etableret mellem lægerne, der blev igangsat for forslaget. Dette netværk rakte ind i de faglige foreninger og interesseorganisationer, i de faglige tidsskrifter og i frimurerbevægelsen, der var en betydningsfuld base for enkelte af de implicerede. Det blev næret af tidens liberale holdninger, der fremmede offentlig interesse og diskussion, muligheder også lægerne benyttede sig af, både som faggruppe og i deres administrative hverv i Sundhedskollegiet.

Forklaringen på udformningens specielle karakter i form af en positivliste må formentlig søges i den omstændighed, at et kollegialt, sagkyndigt organ som Sundhedskollegiet vil have vanskeligt ved at træffe en kontroversiel beslutning, der kan kompromittere fagligheden, og derfor vil være tilbøjelig til at skyde beslutningen fra sig (eller beholde den, om man vil) til den senere sagkyndige administration.

Debat

Karl-Erik Frandsen

Økologisk krise og grøn revolution

Det mest værdifulde ved Thorkild Kjær-gaards bog er hans metodiske indfaldsvinkel til emnet, idet han som en af de første i Danmark søger at belyse de fundamentale ændringer i *kulturlandskabet* som en forudsætning for at forstå de sociale, økonomiske og politiske ændringer i samfundet. Interessen forskydes altså fra studiet af fornyelserne i lovgivningen, fæsteforhold, stavnsbånd og hoveri til en undersøgelse af, hvilke rent konkrete ændringer der skete i det danske landskab *før reformerne* med henblik på at øge landbrugsproduktionen og udbyttet pr. tønde land ved at gøre agerjorden mere frugtbar ved afvanding, jordforbedring, rydning af sten og krat og tilføre den mere gødning ved et større kreaturhold, hvortil krævedes systematisk dyrkning af foderafgrøder. Da netop dette punkt er af central betydning for udviklingen, har Thorkild Kjærgaard foretaget en omfattende undersøgelse af tidspunktet for introduktionen af kløver, der jo har den dobbelte kvalitet at være et meget næringsholdigt kreaturfoder og samtidig tilfører jorden kvælstof, hvilket den danske agerjord givetvis konstant manglede før fremkomsten af kunstgødning i større stil.

Forfatteren har såvel i denne som i tidligere afhandlinger med rette fremhævet dynamikken og fleksibiliteten i fællesskabstidens danske landbrug. Til trods for alt det negative, som reformperiodens skribenter kunne sige om dyrkningsfællesskabets og stavnsbåndets spændetrøjer, så er det jo en kendsgerning, at det danske landbrug efter 1660 var i stand til at forsyne en stærkt voksende befolkning såvel i Danmark som i Norge, samtidig med at landbefolkningen formåede at bære byrden af stærkt stigende skatter og soldaterudskrivninger, idet Danmark opretholdt Europas stærkeste hær i forhold til indbyggertallet samt

den store og kostbare flåde, og tilmed uden at priserne steg nævneværdigt før omkring 1770.

Det er Thorkild Kjær-gaards første tese, at denne produktionsforøgelse uden egentlige teknologiske fornyelser, som man ganske vist ikke kan måle direkte, men som der er mange indici for,¹ betød en overudnyttelse af ressourcerne med opdyrkning af marginale jorder, rydning af skov m.v., hvad der igen bevirkede intet mindre end en økologisk katastrofe: »ørken fulgte i hælene på landbrug og skovbrug« (s. 24). Uden at være meget præcis med kronologien hævder forfatteren, at medens landet havde været i økologisk balance endnu i Christian den 4.s tid, så blev det helt galt i første halvdel af 1700-tallet. »Problemerne trængte sig på med skovødelæggelser, sandflugt, oversvømmelser, svigtende gødningskraft og kvægpest« (s. 23).

Den økologiske krise

At der var betydelige krisefænomener i Danmark efter 1660 kan ikke benægtes. Ikke mindst detaljerede undersøgelser af Møn og Falster² har vist, hvordan landbefolkningen tilsyneladende var bundløst forarmet, således at mange gårde stod ubesatte, og det er tydeligt, at militærets beslaglæggelse af græsningsområderne på Møn såvelsom enkedronningens rovdrift på skovene på Lolland og Falster gav krisen et umiskendeligt økologisk præg.

På den anden side må der erindres om, at der *ikke* er tilsvarende krisetegn overalt i landet, og det er en af bogens store svagheder, at forfatteren kun meget sjældent tager hensyn til de meget betydelige regionale forskelle, der var på udviklingen i landbruget i de enkelte landsdele.

1. S. P. Jensen, *Mennesket, naturen og »landbrugsreformerne«* i *Bol og By* 1991, 2 s. 7–51.
2. Bo Fritzboeger, *Skove og skovbrug på Falster 1652–1685*, Landbohistorisk Selskab 1989.

Det er også vanskeligt at erkende, at alt var i den skønneste økologiske balance før 1660. Man kan således erindre om, at allerede ved recessen af 1537 § 37 blev det bestemt, at hver bonde hvert år skulle plante 5 piletræer for at afhjælpe manglen på gærdsel, og i samme reces klages der over, at skovene blev forhuggede, hvilket embedsmændene skulle søge at afværge. I den koldingske reces fra 1558 gik man så vidt som at forbyde udførsel af brænde under nogen form fra riget. Til gengæld blev det tilladt at importere brænde også på den åbne kyst og i små havne, hvorved købstædernes handelsmonopol blev udhulet. Nye undersøgelser har endvidere vist, at egentlige skovrydninger var særligt omfattende i perioden før 1660, hvorimod der i 1700-tallet snarere var tale om en voldsom udnyttelse af overskoven («oldentræerne»), medens underskoven stort set forblev intakt.³

Det gælder også for Kjærgaards andre krisekomponenter: sandflugt og høj grundvandsstand, at de da bestemt også forekom før 1660, og at det faktisk er svært at finde overbevisende belæg for, at de økologiske problemer skulle være blevet væsentligt værre efter 1700, end de var i den foregående periode.

I hvert fald er de af forfatteren på s. 27 f. anførte eksempler på krisefænomenerne helt misvisende. Bønderne i Gedesby havde i 1672 bestemt mangel på skov, men det havde de nok altid haft af naturgeografiske grunde, idet Gedesskov næppe siden middelalderen har været af større betydning, hvorimod det helt afgørende var, at de blev nægtet adgang til kronens skove på Midtfalster, og det var derfor, de med rette klagede. På lignende måde er det ikke nogen god idé at fremhæve mangelen på træ i markbogen 1682 for Sørslev i Skovby herred midt på den nordfynske slette. Her har bestemt ikke været skov siden vikingetiden.

Thorkild Kjærgaard bruger på s. 26 et citat fra Øster Flakkebjergs herredsbog om, at jorden til præstegården er blevet formindsket

3. Bo Fritzbøger: *Danske skove 1500–1800. En landskabshistorisk undersøgelse*. Landbohistorisk Selskab 1992.

som et indicium for, at der var vanskelighed ved »at fastholde jordens gødningskraft«. Dette må siges at være helt misledende, eftersom der jo bare står, at nogen har beslaglagt noget af præstegårdens tilliggende.

Forfatteren har selvfølgelig ret i, at der var store problemer i dansk landbrug før landboreformerne også af økologisk art, og der er mange eksempler i markbøgerne fra 1682/83 på, at agerjorden måtte udnyttes mere intensivt, end den egentlig kunne tåle i forhold til boniteten og gødningsmængden. Det er dog karakteristisk, at mange af disse problemer hænger sammen med de store udvidelser af hovedgårdsmarkerne især i forbindelse med kronens udlæg af gods til statskreditorerne efter 1660, hvormed der hyppigt fulgte retten til oprettelse af nye hovedgårde.⁴ Det var relativt sjældent, at dette direkte betød nedlæggelse af hele landsbyer, men det normale var, at hovedgårdsmarkerne blev anlagt på tidligere overdrev, hvorved bøndernes græsningsrettigheder blev begrænsede, hvad der klart gav økologiske problemer.

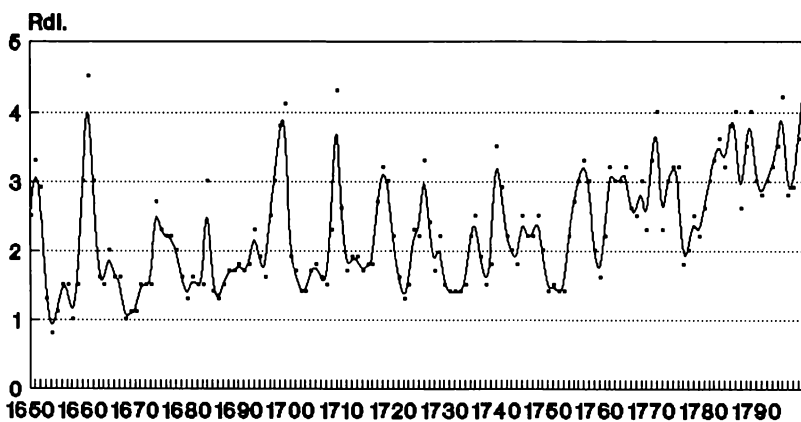
Thorkild Kjærgaard bruger som en vigtig forklaringsfaktor den stigende befolkning, der krævede øget produktion til sin ernæring. Der er da heller ingen tvivl om, at folketallet steg efter 1660, men i betragtning af den betydning, som forfatteren tillægger denne faktor, er det bemærkelsesværdigt, at han slet ikke reflekterer over den store usikkerhed, der er forbundet med opgørelser over befolkningsudviklingen før 1787, men blot gengiver Aksel Lassens tal tilmed formidlet gennem en utrykt specialeafhandling.⁵ Der er dog grund til at fremhæve, at nyere undersøgelser synes at tyde på, at befolkningstilvæksten ikke var nær så stor, som Aksel Lassen mente, idet folketallet 1660 trods alle kriser var større, end hans beregninger viste.⁶

Afgørende er det jo også, at befolkningsudviklingen ikke kan betragtes som udelukkende værende en uafhængig variabel, men

4. Karl-Erik Frandsen: *Vang og Tægt*. 1983 s. 175, 239, 256. Samme i: *Det danske Landbrugs historie* (red. af C. Bjørn m.fl.) bd. 2 s. 173 f.

5. Aksel Lassen: *Fald og fremgang*. 1965.

6. Erling Ladewig Petersen i *Dansk Socialhistorie* bd. 3 s. 82. 1980.

Kapitelstakster rug
Sjællands stift

— Rigsdaler pr. tønde

der har da bestemt været et samspil mellem denne og produktionsforholdene. Befolkningsstigningen må formentlig især skyldes en mindsket barnedødelighed, og denne har sikkert været snævert forbundet med en bedre ernæringsituation netop på grund af den stigende landbrugsproduktion.

Bogens figur 1 på s. 21 viser i et kombineret diagram såvel udviklingen i landbrugspriserne som i folketallet for perioden 1650–1800. Det er pædagogisk set en meget udmærket måde at illustrere sammenhængene på, men det er alt for generelt. Som nævnt er der stor usikkerhed om befolkningsudviklingen, og det er uheldigt at vise prisudviklingen som kapitelstakster i form af Falbe-Hansens 10-års gennemsnit.

Ovenstående figur viser kapitelstaksterne for rug i de enkelte år, og det var jo disse priser, som den enkelte landmand skulle leve af og ikke nogle abstrakte gennemsnit. Det er tydeligt, at priserne varierede overordentligt meget først og fremmest som følge af høstresultaterne og en uelastisk efterspørgsel, og det må konstateres, at selv om der var mange år i perioden 1670–1750, hvor kornpriserne var meget lave, var der sandelig også mange, hvor de var på samme niveau som efter 1780. Man får faktisk et helt overdrevent indtryk af prisstigningerne, hvis man kun sammenligner 1730-ernes bundpriser, forårsaget af en række gode høstår, med 1780-ernes toppriser, forårsaget af en række meget dårlige høstår.

Når perioden mellem 1660 og ca. 1750 er så

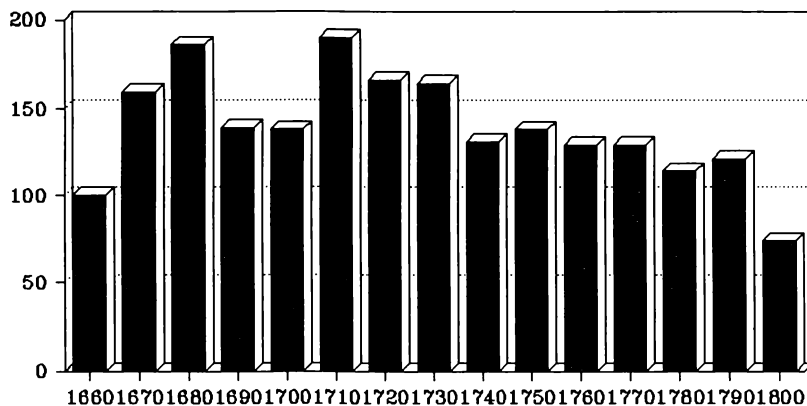
krisepræget, så er det efter forfatterens mening ved siden af befolkningstilvæksten på grund af den tidlige enevældes ubarmhjertige skatteplyndring af befolkningen, der tvang dem til at udvide dyrkningen langt ud over, hvad der var økologisk forsvarligt. Det kan ikke benægtes, at skatterne steg meget stærkt i tiden indtil 1730, således som det senest er behandlet af Claus Rafner,⁷ men det i denne forbindelse mest bemærkelsesværdige er dog, at skatterne i vid udstrækning faktisk kom ind til Rentekammeret. Dette hænger bestemt sammen med, at hovedgårdsejerne i 1662 var blevet ansvarlige for skatterne af såvel fæstegårdene (inklusive de øde og forarmede gårde) som for hovedgårdsjorden, i det omfang denne ikke var fritaget for ejendomsskat.

Det er derfor meget ejendommeligt, at Thorkild Kjærgaard på s. 184 skriver, at efter forordningen af 16/12 1682 om privilegeret hartkorn »var situationen på beskatningsområdet i det store og hele ført tilbage til tiden før enevælden«. Det er dog værd at bemærke, at hele systemet med ugedagsbøndernes skattefrihed var og forblev ophævet, og beskatningen af det matrikulerede hartkorn var bestemt en meget bedre ligningsmetode end systemet med hel- og halvgårde før 1660 og var vel det nærmeste, man kunne komme, hvis enhver skulle betale »efter evne«.

Forfatteren har ikke meget tilovers for den tidlige enevælde. »Med enevælden forløstede

7. Claus Rafner: »Fæstegårdmændenes skattebyrder 1660–1802« i *Fortid og Nutid* 1986, s. 81–94.

Skat på en fæstegård
Indekstal beregnet
ud fra rug

■ 1683-69 = 100

kongemagten sig. Efter triumfen i 1660 fulgte en hundredårsnat for tilhængerne af en stærk og uafhængig centralmagt« og »Et af de første områder, hvor centralmagten måtte give op, var tillige et af de allervigtigste, nemlig skatteopkrævning og skatteinddrivelse« (s. 183-184). I betragtning af at den nye forvaltning formåede den kraftpræstation i løbet af kun to år (1682 og 1683) at opmåle, vurdere og beregne al agerjord i kongeriget med undtagelse af Bornholm, således at man i 1688 kunne indføre et skattesystem, der uden nævneværdige ændringer bestod lige til 1844, virker Kjærgaards vurdering helt i strid med kendsgerningerne. Netop fordi man fik et meget forenklet og rationelt skattesystem baseret på den enkelte gårds produktionskapacitet udtrykt i tønder hartkorn, var det muligt og sikkert også hensigtsmæssigt at decentralisere skatteforvaltningen til godskontorerne med personlig ansvarlighed hos den enkelte godsejer for, at skatterne blev betalt til tiden.

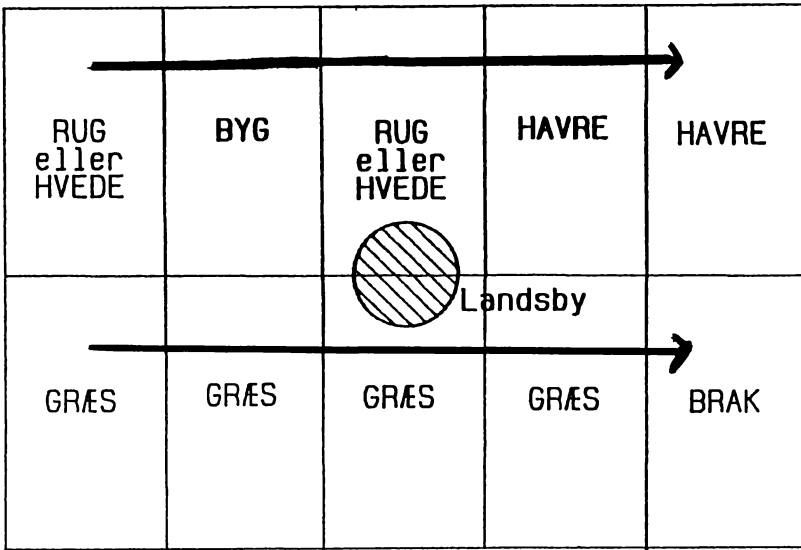
Skattesystemet efter matriklen af 1688 havde imidlertid også et andet aspekt, som Thorkild Kjærgaard tilsyneladende har overset. Den manglende løbende revision af matriklen gjorde nemlig nyopdyrkning skattefri og dermed særlig profitabel især for bønderne. Det er derfor ikke spor mærkeligt, som forfatteren også i tidligere arbejder har peget på, at der skete en meget betydelig udvidelse af det dyrkede areal, som især kan dokumenteres for Vordingborg og Antvorskov rytterdi-

striker for perioden 1682-1772.⁸ Desuden må det påpeges, at der var mange muligheder for at intensivere dyrkningen indenfor de eksisterende landsbymarker. På alle kort rekonstrueret efter markbøgerne 1682/83 fremgår det klart, at der var store udyrkede områder mellem de enkelte åse eller tægter, nok fordi de var vandlidende. Der skulle formentlig ikke så store anstrengelser til for at afdræne disse, ligesom opsamling af sten kunne udvide arealet indenfor omdriften. Endelig er det velkendt fra adskillige kildegrupper, hvoraf matriklen af 1662 er nogenlunde landsdækkende, at udsædstætheden var meget ringe i midten af 1600-tallet, og såfremt man havde såsæd, gødning og arbejdskraft nok, var det sikkert forholdsvis let at øge kornproduktionen uden at rydde skov eller opdyrke overdrev.

Den grønne revolution

Det er bogens anden tese, at fra midten af 1700-tallet (og uden at der angives noget sluttidspunkt) gennemførtes i Danmark så omfattende ændringer i kulturlandskabet, at det må betegnes som ikke mindre end en økologisk revolution, der skabte de nødvendige forudsætninger for landboreformerne med udskiftning, ophævelse af stavnsbåndet, fastsæt-

8. Jens Larsen: *Nyopdyrkning i 1700-tallet*. Utrykt specialeafhandling; København 1983 og Bo Fritzboeger: *De danske skove før udskiftningen*. Landbohøistorsk Selskab 1992.

Kobbelbrug

Rotation 5/5

telse af hoveriet og den gradvise gennemførelse af selvejet, hvilket altsammen var nærmest skadelige konsekvenser af den grønne revolution.

Revolutionen bestod i, at sandflugten blev standset, der blev indvundet nyt land fra havet og ved tørlægning af indsøer, grundvandsstanden kom under kontrol især ved indførelse af kobbelbrug, jordbundens kemiske balance blev sikret ved mergling, og endelig fik agerjorden tilført mere kvælstof end tidligere takket være dyrkning af kløver, samtidig med at landmændene fik en god foderafgrøde.

Det skal ikke bestrides, at der skete disse betydningsfulde ændringer i det danske kulturlandskab, men for at man kan bruge ændringerne som argument for, at disse gennemtvungne landboreformerne, må man jo kræve, at de blev gennemført eller i det mindste slog igennem i væsentligt omfang før ca. 1780, og her synes Thorkild Kjærgaards egen argumentation at lide af en logisk modsigelse.

Ud fra bogens oplysninger synes det således helt klart, at sandflugten i Tisvilde i Nordsjælland først blev standset efter 1792, da området blev tilplantet, og samtidig syntes udviklingen at vende i Vestjylland (s. 38). På lignende måde er det først efter 1780, at de nordfynske inddæmninger kom i gang (s. 41), men de var dog ubetydelige ved siden af 1800-tallets store tørlægninger.

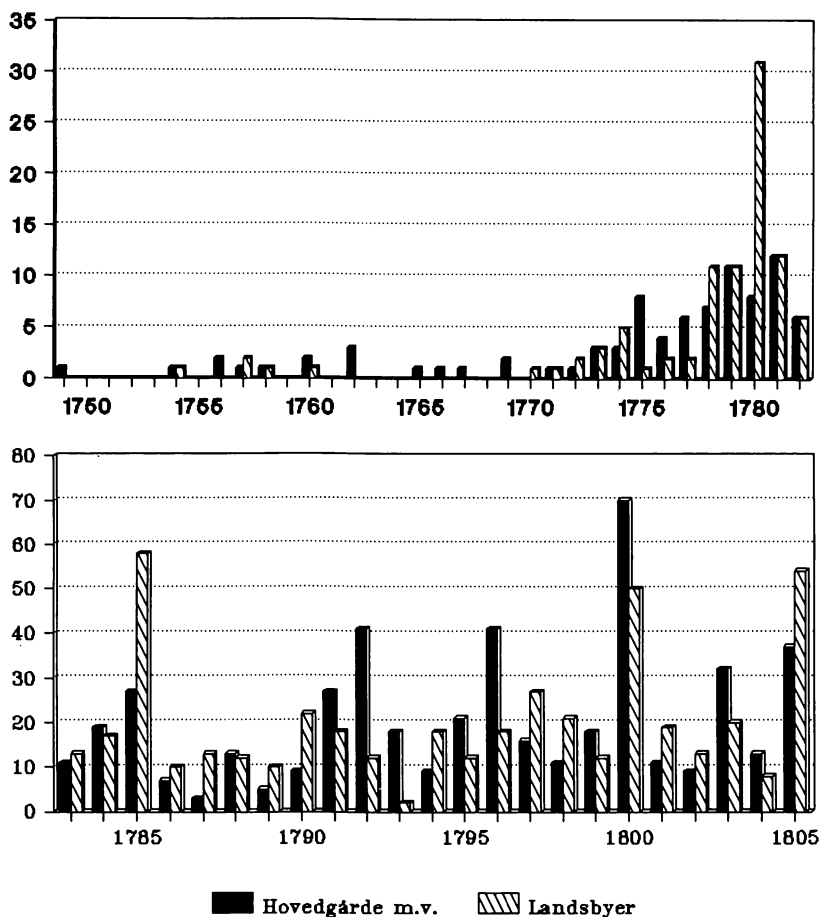
Kobbelbruget var givetvis en meget bety-

delig udvikling af fællesskabets landbrugsproduktion baseret på lang rotation, dyrkning af foderafgrøder og gennemført braklægning. En del af de samme karakteristika fandtes i de jyske græsmarksbrug,⁹ men der var den væsentlige forskel, at medens der kun sjældent var hegn mellem de enkelte tægter i græsmarksbruget, så var det selve kobbelbrugets idé, at der mellem de enkelte kobler skulle være vandafløende grøfter og volde beplantet med levende hegn. Desuden skulle de enkelte kobler være helt ryddede for sten og småbiotoper. Hovedgevinsten ved kobbelbruget var, at den udstrakte dyrkning af foderafgrøder bevirkede, at man ikke længere var afhængig af græsning udenfor agerjorden, men overdrevene kunne opdyrkes og indgå i rotationen, hvad der gav bedre græsning, større kreaturhold, mere gødning og dermed større høstudbytter.

I betragtning af at forfatteren absolut med rette tillægger kobbelbruget en betydelig rolle i det danske landbrugs udvikling som et realistisk alternativ til den individuelle udskiftning, er det mærkværdigt, at han ikke har foretaget en undersøgelse af dets faktiske udbredelse i tid og rum, men alene henholder sig til litteraturen (s.46 f.). I virkeligheden blev landsbykobbelbruget næppe nogensinde udbredt udover Stevns og Østsjælland (under inspiration fra A. G. Moltke på Bregentved)

9. Karl-Erik Frandsen: *Vang og Tægt*, 1983 s. 213 ff.

Omtale af kløver
Efter T. Kjærgaard
1991

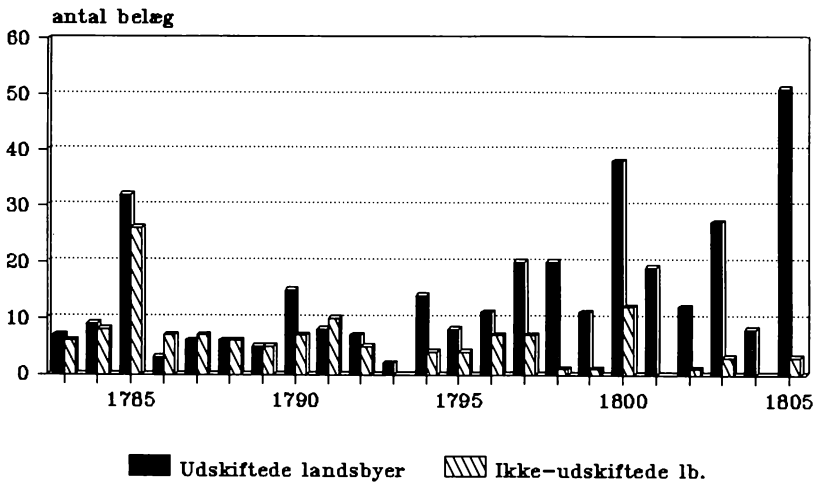
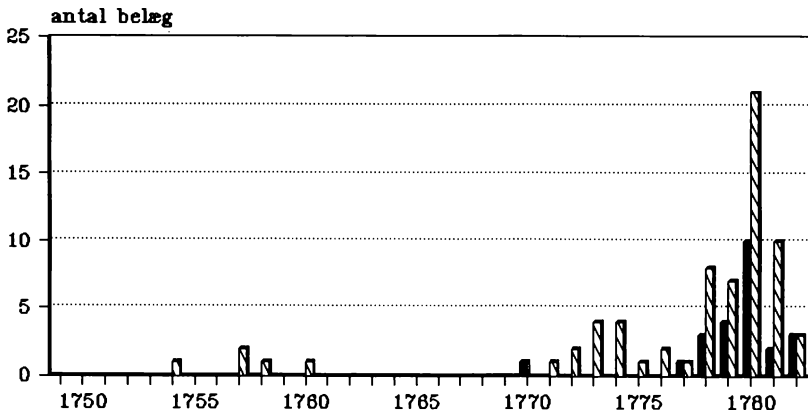
samt Holbæk-egnen, medens der ikke er nogen vidnesbyrd om det på Fyn. Hvor kobbelbruget blev indført, er der til gengæld ingen tvivl om, at det fungerede godt, og at udskiftningen i disse byer ofte kom meget sent.

Forfatterens empiriske hovedindsats ligger til gengæld i en meget fortjenstfuld undersøgelse af omtale af dyrkning eller handel med kløver i godsarkiverne, i Rentekammerets arkiv, i Ole Degns ekserpter af Landhusholdningsselskabets fortegnelser over præmiemodtagere og i det prishistoriske materiale på Institut for økonomisk Historie i København. Samtlige belæg for forekomst af kløver er omhyggeligt gengivet i forkortet form i et stort bilag i bogen (s. 269–336), så læseren har de bedste muligheder for at se bag om forfatterens konklusioner.

Oplysningerne om forekomsten af kløver er ydermere blevet kortlagt på 4 farvelagte kort

såvel inde i bogen (fig. 15–18) som i stor målestok som bilag bag i bogen. Kortene er lavet på den ejendommelige måde, at der er tale om »akkumulerede 10-årskort«, således at »er der én gang registreret kulturkløver på en lokalitet, føres denne automatisk over på det/de evt. efterfølgende tiårskort som kløveravlende«, formentlig ud fra den antagelse at har man først én gang dyrket kløver, så vil man blive ved med det. Det er ikke så mærkeligt, at det sidste kort fra 1805 er næsten helt grønt.

Thorkild Kjærgaard er naturligvis godt klar over, at man ikke kan omsætte disse oplysninger om forekomst af kløver til absolute tal for udviklingen i kløverarealets størrelse (s. 74). Såfremt bare én bonde i en landsby én gang nævnes i kilderne at have købt en pose kløverfrø, så bliver hele ejerlavet jo farvet grønt i resten af undersøgelsesperioden. Ikke

desto mindre så fremgår det af andre kilder, at der faktisk skete en betydelig ekspansion i kløverarealerne fortrinsvis på hovedgårdene, men også i landsbyerne især efter 1780.

Som det fremgår af graferne, så er det nu ikke så mange belæg, Thorkild Kjærgaard har på forekomsten af kløver før 1780, men derefter går det stærkt. Det er også tydeligt, at der er mange flere belæg fra hovedgårde, præstegårde m.v. end fra landsbyer, hvilket givetvis hænger sammen med kildematerialets karakter (især godsarkiverne). Det fremgår også af forfatterens egne oplysninger, at ser man kun på landsbyerne, så nævnes kløver før 1781 fortrinsvis i landsbyer, der endnu har dyrkningsfællesskab, men efter 1782 dominerer udsagnene fra de udskiftede landsbyer.

Der er således ingen tvivl om, at kløver blev anvendt i ikke-udskiftede landsbyer,

spørgsmålet er bare i hvilket omfang? Men omvendt er det også tydeligt, at kløver indgik med en særlig vægt i de udskiftede landsbyer, og f.eks. hos Gregers Begtrup er der flere eksempler på, at bønder får kløver som præmie og opmuntring i forbindelse med en gennemført udskiftning.¹⁰ Det fremhæves også i litteraturen, at en kløvermark skal være vel-drænet, ellers hjælper det ikke at så kløver, fordi vandet vil få rødderne til at rådne. Desuden var kløver meget sårbar for kreaturers trampen i perioden imellem at havren med udlæg af kløver var høstet, og indtil der første gang var blevet høstet kløverhø.

Derfor må det på forfatterens eget materiale konkluderes, at nok spillede kløver en rolle før landboreformerne, men dog fortrinsvis på hovedgårdene og i landsbyer, der

10. Gregers Begtrup: *Agerdyrkningsens tilstand i Danmark 1803-12*, bd. 2 s. 230 og 235.

havde indført kobbelfrug. Det virkelige gennembrud for kløveren hos bønderne kom først efter at udskiftningen var gennemført, simpelthen fordi kløveren passede dårligt ind i et traditionelt vangebrug.

Konklusion

Det danske kulturlandskab gennemgik en fundamental ændring i perioden mellem 1760 og 1820, men det var først og fremmest som følge af de store krongodssalg i årene 1764–1774, der bevirkede anlæggelse af mange nye hovedgårde med forudgående opdyrkning af store overdrev, skovrydning, indførelse af kobbelfrug på hovedgårde og i nogle landsbyer, samt specielt som følge af den individuelle udskiftning i landsbyerne, der for alvor begyndte efter 1781, og som stort set var afsluttet omkring 1810.

Thorkild Kjærgaard har med sin spændende bog pustet nyt liv til en gammel diskussion om tolkningen af disse vidtgående ændringer i kulturlandskabet og samfundet, der i mange henseender stadigvæk præger vort land.

Der er næppe nogen, der fremover vil beskæftige sig seriøst med emnet, der kan komme udenom »Den danske Revolution«, men det er ikke sikkert, at de vil nå til de samme konklusioner som Thorkild Kjærgaard.

Bent Aaby

Den økologiske baggrund for bogen
»Den danske Revolution 1500–1800«
– en opposition

Thorkild Kjærgaard har med sin bog, der bærer undertitlen: En økohistorisk tolkning, for alvor sat focus på miljøet og de naturforhold, som danner grundlag for menneskers eksistens og udfoldelsesmuligheder.

For at forklare den historiske udvikling i perioden fra Christian IVs tronbestigelse og til Christian VII's død inddrages så forskellige forhold som sandflugt, kvælstofbinding ved dyrkning af kløver og udnyttelse af stenkul.

Forfatteren skriver da også i bogens forord, at han har hentet megen inspiration fra den gren af historieforskningen, der kaldes »environmental history«. Rækken af natur- og kulturbetingede enkeltfaktorer knyttes sammen til en helhedstolkning, som er en af bogens bærende ideer. Den historiske syntese bygger således på et multikausalt udviklingsforløb med naturvidenskabelige præmisser, og netop herved har Thorkild Kjærgaard for tjentfuld vist, at han tør gå nye veje i historieforskningen.

Nok behandles en 300-årig periode, men hovedvægten lægges på den historiske udvikling i 1700-tallet. Forandringerne i dette århundrede har ifølge Kjærgaard hidtil været opfattet alt for snævert, idet man i reglen kun har tænkt på de iøjnefaldende forandringer i samfundet, samt at årsagen til forandringerne næsten udelukkende er blevet knyttet til politiske begivenheder, som det f.eks. er tilfældet med landboreformerne. De dybereliggende strukturelle årsager har ikke fået den nødvendige opmærksomhed. Det er forfatterens hensigt at rette op på disse åbenlyse mangler og beskrive forandringerne i deres fulde kompleksitet i en meget vigtig del af vort lands historie.

I bogen læser vi, hvorledes Danmark i begyndelsen af 1700-tallet var ramt af en økologisk krise, som gav sig udslag i skovødelæggelse, sandflugt, grundvandsstigning, udpining af madjordens gødningskraft og kvægstofpest. Baggrunden for krisen var den uafbrudte befolkningsvækst siden 1500-tallet, som sammen med et stort ressourceforbrug belastede miljøet langt over dets bæreevne. »Den grønne revolution« satte ind i midten af århundredet og rettede op på økokrisen. Sandflugten blev standset, nyt land blev indvundet, der kom kontrol over grundvandet, merglingen kom i gang, og kvælstof blev tilført fra havet og ved dyrkning af bælgplanter, først og fremmest domesticeret kløver. Hertil kom, at energiforsyningen blev lagt om, så den fremover blev baseret på stenkul, i stedet for at tære på landets sparsomme træressourcer. Den økologiske genrejsning havde sin pris: levestandarden faldt, og arbejdstiden blev væsentlig længere.

Hvor landboreformerne normalt er tillagt en altafgørende betydning for udviklingen i slutningen af 1700-tallet og skabelsen af det moderne Danmark, tillægger Kjærgaard disse tiltag en mere begrænset betydning. Ja, han opfatter dem alene som afslutningen på en langvarig kamp om den politiske og sociale magt, hvor gårdmændene groft set er tillagt skurkenes rolle, mens adelen og husmændene er heltene. Denne nye synsvinkel på landboreformernes betydning er en central del af bogens indhold, hvilket er med til at fastholde læserens interesse, samtidig med at man kan glæde sig over et klart, velformuleret og meget farverigt sprog.

Kjærgaards bærende idé – eller tese – er altså i korthed, at Christian IV overtog et rige i udmærket tilstand. Op mod en fjerdedel af landet var dækket af skov, det vrimlede med jagt dyr, landbruget blomstrede og havde intet behov for mergling eller afvanding (se side 16, 42, 51). Så kom økokrisen, som navnlig slog igennem i begyndelsen af 1700-tallet, for at blive overvundet omkring år 1800. Den økohistoriske tese om krise og overvindelse af krise er klar, men spørgsmålet er, om den også er velbegrunderet. Det skal her vurderes ud fra en økologisk og vegetationshistorisk synsvinkel.

Skovene og anden botanik

Skovene var ved at forsvinde. Omkring år 1600 var 20–25% af landet skovdækket, mens skovarealet omkring 1750 blev opgjort til kun 8–10%. Det anføres (side 23), at tilbagegangen var mest dramatisk i Vestjylland og Vendsyssel. Sidstnævnte udsagn må dog tages med det største forbehold, idet pollenanalytiske undersøgelser viser, at store dele af Vestjylland var skovfattigt allerede i jernalderen eller endnu tidligere (Odgaard 1988, 1989). Desuden må det erindres, at de største skovrydninger i Østdanmark skete i middelalderens første halvdel (Aaby 1986).

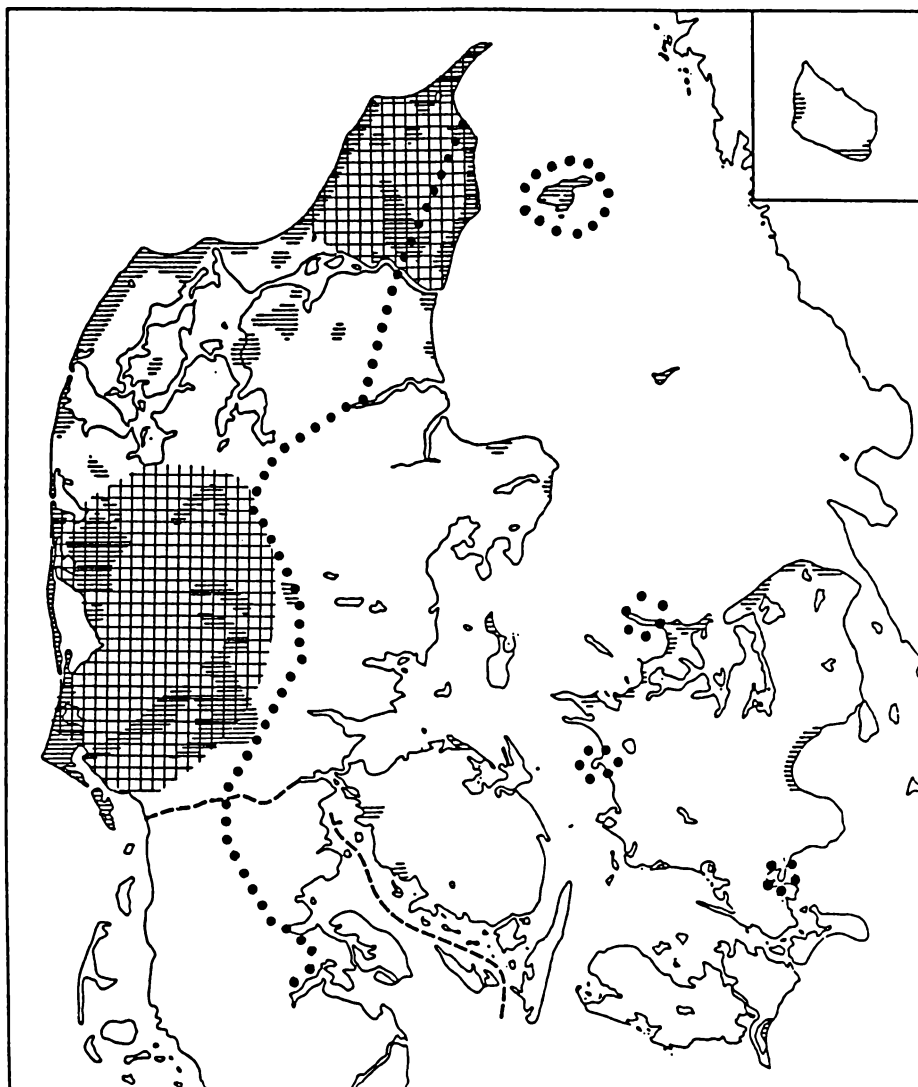
Skoven havde en mangesidig funktion frem til omkring år 1800. Den blev græsset af heste, kvæg og andre husdyr, og her fandtes hegnede enghaver til høproduktion, agerløkker m.m., men naturligvis skulle skoven også

tjene som producent af træ til husbygning, værktøj, hegning, opvarmning og mange andre ting. Skoven havde ikke en velafgrænset udstrækning, som vi kender den i dag, men bestod mange steder blot af mindre trægrupper i det åbne kulturlandskab. Datidens opfattelse af skov og dens funktion var derfor helt forskellig fra vor tids, og beregninger af skovarealets størrelse må selvsagt være behæftet med stor usikkerhed. Fritzbøger (1989) fremhæver, at nok blev skoven forarmet, men det var mest overskoven, det gik ud over. Således skriver Pontoppidan i 1767 om Falster, at »Med skove er dette land rigeligen forsynet, skønt samme dog på nogle steder tages vel med, og blive lysere, hvor før ikke kunne se igennem«. (Fritzbøger op. cit.). Da det var overskoven, der havde mest betydning for beskatningen m.m., har tilbagegangen i det træbevoksede areal nok været overvurderet (Fritzbøger op. cit.).

Forfatteren giver den overraskende oplysning, at bøgen var et nyt træk i landskabet ved begyndelsen af 1800-tallet. Indtil da skulle egen i århundreder have været det dominerende træ (side 12, 130, 132). Som støtte for dette udsagn fremføres, at bøgen i dansk poesi nævnes i alt 19 gange mellem 1690 og 1750, mens egen omtales ikke mindre end 63 gange (side 131). I 1800-tallet er dette forhold det stik modsatte. Kjærgaard gør sig her skyld i en lidt speciel misforståelse, idet en kvantificering af de plantearter, der indgår i vor digtekunst, selvsagt ikke kan tages til indtægt for et objektivt udsagn om vegetationens sammensætning. I så fald skulle rosen være blandt vore hyppigste plantearter!

I stedet for eg har bøg gennem mange århundreder været det hyppigste skovtræ, og i vegetationshistorien betegnes perioden fra 500 år f. Kr. og frem til i dag ligefrem som bøgetid, hvilket bygger på vidnesbyrd fra utallige pollenanalyser og er fremhævet gang på gang i almindeligt tilgængelige opslagsværker om emnet (Iversen 1967).

Forfatterens begrænsede kendskab til den danske flora fremgår også af omtalen af kløveren. Der tales om »vild kløver«, og det nævnes endda, at den vilde kløver er forsvundet. Han påpeger, at hvad der findes af »vild«

Figur 1. Udbredelsen af sandflugtsramte områder i 1700-tallet (linieskrævering) samt hovedudbredelsesområder for formering af staldgødning med tørvjord (krydsskrævering). Desuden er vist østgrænsen for, hvor man skar græs- og lyngtørv (punktering). Sammenstillet på grundlag af Kjærgaard 1991 og Rasmussen 1970.

kløver i dag, i virkeligheden er forvildet kulturkløver (side 59, 70). Et opslag i Dansk Feltflora (Hansen 1981) og andre nyere flora-værker vil kunne fortælle læseren (og forfatteren), at der findes ikke én, men mange vildtvoksende kløverarter i Danmark, og at såvel hvidkløver som rødkløver både er vildtvoksende og dyrkes i forskellige varieteter (Høst 1970). Kjærgaards udsagn om nutidens »vild« kløver forbliver derfor et ubegrundet postulat. Talen om vild kløver har naturligvis ingen betydning for den historiske

materie, men forfatteren sender et signal om sin botaniske viden, som skaber utryghed hos den fagkyndige læser.

Sandflugten

Ifølge Kjærgaard var sandflugten det svageste led i datidens danske økosystem (side 31), hvis skadevirkninger kan følges helt tilbage til 1500-tallets første halvdel.

Sandflugten skyldes skovbrugsmæssig overudnyttelse af jorden, landbrugsmæssig

overudnyttelse eller en kombination af disse faktorer og særligt fremhæves overgræsning. Som argument for sidstnævnte fremføres, at overgræsning udløser ørkendannelse mange steder i Afrika (side 238). Hertil kan indvendes, at årsagsforhold, der er gældende i Afrikas tørre og halvtørre områder, ikke umiddelbart kan anvendes som forklaring i Danmarks langt mere fugtige klima. Opvokset i det vestjyske burde Kjærsgaard vide, at der ikke er sandflugtsproblemer af betydning på græsmarker med selv tætte kvægbestande. For at initiere en sandflugt – og her menes sand, som er betegnelsen på en bestemt mineralsk partikelstørrelse – må der være større blotlagte sandflader til stede. De fandtes i datidens Danmark på forstranden, i den hvide klit langs kysten, på pløjet agerjord og endelig, hvor lyng- og græstørv var bjerget for at bruges til brændsel, gødningsformål (se Stoklund 1990) eller hus- og digebygning. Således måtte præsten i Sunds (Midtjylland) afskrælle hedetørv fra 1 ha. land i 1673 (Hove 1983) og i 1840 måtte næsten 9 tdl. hede afskrælles for at dække beboernes årlige brændselsbehov i Frederiks sogn på Alheden (Carstens 1839 i Hove op. cit.). Disse to eksempler viser, at det hvert år drejede sig om betydelige arealer, hvor humuslaget blev fjernet, således at det underliggende sandlag blev eksponeret for vejr og vind. Det er interessant, at næsten alle de indlandsområder, hvor der er sandflugtsproblemer i 1700-tallet, ligger inden for de områder, hvor der er historiske belæg for tørveskrælning, som det bl.a. fremgår af Kjærsgaards eget figurmateriale fra side 62 (figur 1). Der er derfor gode grunde til at antage, at sandflugten i indlandsområderne i hovedsagen skyldtes denne tørveskrælning, hvilket Kjærsgaard ikke tillægger nogen særlig betydning, mens sandflugtsproblemerne i selve kystzonen mest skyldtes manglende sanddæmpning som fremhævet af Kjærsgaard.

Sandflugtsproblemer i kystzonen har altid været et større eller mindre problem, men at tage bøndernes interesse for klittens marehalm i Christian III's regeringstid som udtryk for en tilstundende økologisk krise, som i løbet af de næste 150 år skulle få det engang så

blomstrende rige til at vakle (side 18), er mildt sagt overdrevet og helt uden substans. Særligt når forfatteren selv viser, at mindre end 2% af jorden på Øerne var sandflugtsramte i 1700-tallet (kort side 25), og at disse arealer alle lå langs kysten.

Forfatteren gør korrekt rede for forskellen på sandflugt og muldflugt (side 238), hvor det er muldens små partikler i silt- og lerstørrelsen, der transporteres med vinden over større afstande, mens sandet kun kan holde sig i luften over meget korte afstande, d.v.s. nogle få hundrede meter. Denne viden har Kjærsgaard tilsyneladende glemt, da han omtaler, at sand i året 1790 blæste nogle rejsende i øjnene, og at dette sand velsagtens kom fra områder, der lå mere end 30 km borte (side 38).

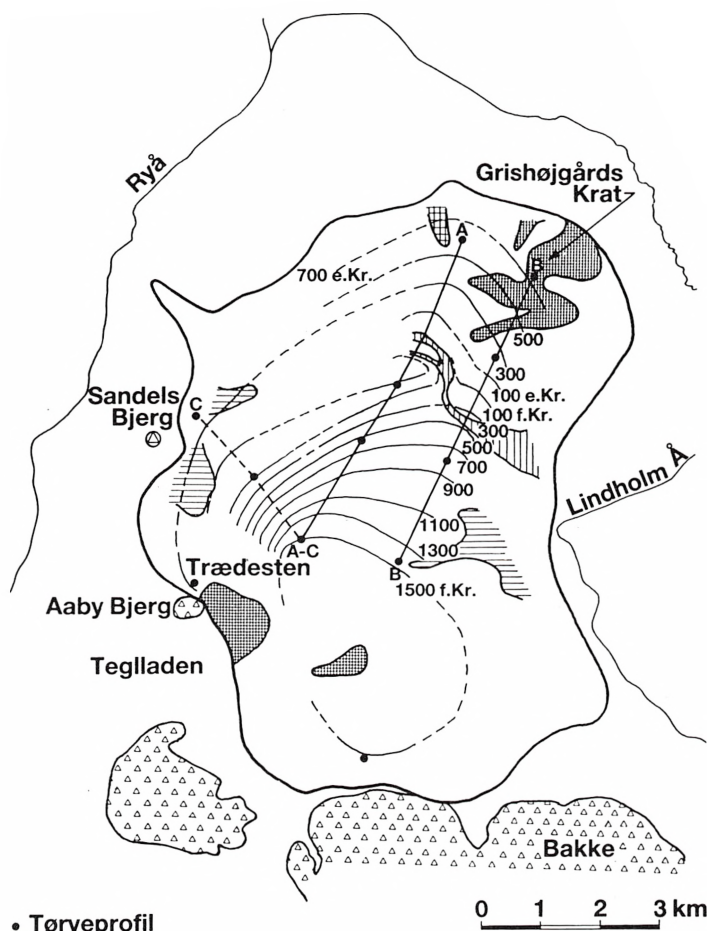
Der lægges i afhandlingen stor vægt på muldflugtens ødelæggende virkning, men når det siges om det 20. århundredes økologiske krise, »at det er et spørgsmål om få årtier, før store dele af Danmarks gennem årtusinder opsamlede madjord er blæst væk« (side 234), så er det en grotesk påstand, som ikke hører hjemme i en disputats. Ydermere bygger udsagnet på en fejltolkning af dr. phil. K.-E. Frandsens forskningsresultater, idet der som belæg for udsagnet henvises til resultater af højdekurveundersøgelser i 1880 og i 1980 et enkelt sted på Møn, hvor der i den mellemliggende tid var forsvundet 1 meter af topjorden (Frandsen pers. medd. side 268). Imidlertid var der på Møn tale om en udjævning af topografien som følge af materialetransport ved pløjning, og det er noget ganske andet end transport ved vindens hjælp.

Sandflugt har ganske givet været et alvorligt problem i 1700-tallet i de egne, som berørtes, men at sige, at det var det svageste led i det danske økosystem, og at det kunne få det danske rige til at vakle, er helt ubegrundet.

Grundvandstanden

Thorkild Kjærsgaard nævner, at overskudsvandet på markerne ikke var et påtrængende problem i 1500- og 1600-tallets danske landbrug (side 42). Derefter begyndte mængden

Figur 2. Store Vildmoses udstrækning samt isokrone linier for mosens udbredelse i forhistorisk tid angivet i kalenderår. Desuden er indtegnet 3 undersøgelseslinier samt særligt højtliggende (krydsskravering) og lavtliggende (lineskravering) sandbundsarealer under mosen. Efter Aaby 1990.

af overskudsvand imidlertid at stige på grund af sandflugt og skovfældninger (25, 48). Grundvandet steg og forsumpede og forsurede arealer, hvor skov blev ryddet. Vandstandsstigninger som følge af skovrydninger er velkendte og veldokumenterede (Holstener-Jørgensen 1959). Vandstandsstigningerne er imidlertid mest lokale og kan ikke spores ret langt væk fra fældningsområdet. Desuden referer de her påviste vandstandsstigninger til områder, der er blevet ryddet for al trævækst, og som kun har et beskedent urtedække. Som fremsført af Fritzbøger (1989) har der de fleste steder næppe været tale om total fjernelse af al trævækst på en gang, hvorfor vegetationens vandfordampende evne kun vil blive reduceret i begrænset omfang. Desuden viser Kjærgaards egne tal, at skovreduktionen har været på ca. 1% af landets areal pr. 10-år, såfremt reduktionen er fore-

gået jævnt i perioden 1600–1750. Hvis der har været den af forfatteren fremsførte skovrydning, har den næppe i sig selv afstedkommet en målelig og længerevarende generel grundvandsstigning. Sandflugtens indvirkning på overskudsvandet eller grundvandet har derimod haft mærkbar betydning i de berørte lokalområder, men har ikke haft indflydelse på landets hydrologi i almindelighed. Derimod ved vi fra undersøgelser i højmoserne, at deres overflade blev fugtigere i midten af 1500-tallet, og at fugtighedsforøgelsen holdt sig i mindst 100 år (Aaby 1976). Denne ændring i højmosernes hydrologi er klimatisk betinget, og derfor må det antages, at klimaændringen også har medført en fugtighedsforøgelse på landets øvrige arealer. Sandsynligvis har der været tale om en generel, men mindre forøgelse af landets jordfugtighed, for den har tilsyneladende ikke forårsaget nogen

nævneværdig nydannelse af mose ved forsumpning som fremført af Kjærgaard.

På baggrund af den påviste klimatiske betingede fugtighedsforøgelse, som fandt sted fra midten af 1500-tallet, er det vanskeligt at forstå, at overskudsvand på markerne ikke var et påtrængende problem i datidens landbrug, men at problemet først meldte sig senere. I så fald må forklaringen søges i andre forhold end de hydrologiske. De eksempler på vandreguleringsarbejder i 1700-tallet, som forfatteren fremfører, forudsætter da heller ikke en forudgående generel grundvandsstigning, men har mest tjent til dræning af vandlidende jorder, således at deres landbrugsmæssige værdi blev øget.

Det er forfatterens for tjeneste at dokumentere, at der blev foretaget en del grøstegravningsarbejder i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, ligesom der også blev etableret overrisling (engvanding). Men at sige (side 49), at grundvandsstanden blev bragt under kontrol i løbet af 1700-tallet, virker som et tomt udsagn, når det betænkes, hvilke langt større markdræningsarbejder der er gennemført efter 1850. Ja, visse forfattere regner endda med, at markdræningsarbejderne først for alvor begyndte midt i forrige århundrede (Rasmussen 1986), og de har siden resulteret i, at omkring 70% af det dyrkede areal på Øerne og 40% i Jylland i dag er kunstigt afdrænet. I stedet for dette utroværdige postulat havde det været på sin plads at fremhæve, at et vigtigt dyrkningsforbedrende arbejde var påbegyndt i 1700-tallet.

Forsuring og forsumpning nævnes i sammenhæng (side 42, 48, 50) som værende tæt forbundne processer. Det er de på sin vis også, men tidsfaktoren er meget forskellig. Forsumpningsprocessen er momentan, mens den naturlige forsuring af jorden sker langsomt, d.v.s. i løbet af nogle årtusinder ved at nedtrængende vand udvasker kalken som angivet af Kjærgaard på side 50. Men allerede på side 51 glemmes denne oplysning tilsyneladende, idet forfatteren antager, at der ikke var et behov for mergling i slutningen af 1600-tallet, mens dette krav med sikkerhed meldte sig i begyndelsen af 1700-tallet, »hvor tiltagende forsuring af jorden indgik i det

selvforstærkende syndrom af negative forløb« på denne tid. Hertil er blot at sige, at hvis jordens pH-værdi var lav i begyndelsen af 1700-tallet, så havde den også været det 30 år tidligere, jævnfør Kjærgaards egen angivelse af tidsfaktoren for kalkudvaskning. Og en eventuel vandstandsstigning kan næppe have accelereret forsurningsprocessen væsentligt.

Beskrivelsen af Store og Lille Vildmoses dannelse er en symfoni af fejlagtige oplysninger. Kjærgaard nævner (side 48), at moserne dannes som følge af hævet grundvandsstand efter jernalderen, og da der i den foregående periode havde været intensivt landbrug i vildmoserne, formoder han, at »det var de i denne forbindelse foretagne skovfældninger med efterfølgende faldende fordampning, der udløste grundvandsstigningen«. For at forklare Vildmosernes opståen er det efter Kjærgaards mening ikke nødvendigt at indføre »en ellers ubekendt og ubeviselig klimaforværring«.

Store og Lille Vildmoses geologi og udviklingshistorie er ganske godt undersøgt (Mikkelsen 1943, Aaby 1990). Disse undersøgelser viser, at de to moser har haft en noget forskellig udvikling, hvorfor de ikke kan beskrives som en enhed. Kronologien er bedst underbygget i Store Vildmose. Her begyndte mosedannelsen omkring 1600 år f.Kr. (figur 2), altså mindst 2000 år tidligere end angivet af Kjærgaard (Aaby 1990). De yngste træbevoksninger forsvandt fra Store Vildmoseområdet omkring 200 år e.Kr. som følge af en klimatisk betinget fugtighedsforøgelse på mosen, hvorfor der altså ikke kan påvises nogen træfældning i jernalderen, og efter jernalderen var der ingen træer at fælde i moseområdet!

Netop i perioden 200–700 e.Kr. kan der påvises en omfattende forsumpning, som antages hovedsagelig at være klimatisk betinget (Aaby 1990). Modsat Kjærgaard mener nærværende forfatter altså, at der er gode naturvidenskabelige grunde til at antage, at Store Vildmoses ekspansion i ovennævnte periode er klimabestemt og uden menneskelig påvirkning. Derimod er der ingen belæg for, at den tidligste mosedannelse i bronzealderens begyndelse skyldtes klimaforandringer.

Når Kjærgaard nævner en »ubekendt og ubeviselig klimaforværring« (se ovenfor), så er det næppe et helt retfærdigt udsagn, al den stund at højmoserne netop er vor bedste kilde til viden om klimaændringer i fortiden, og disse ændringer er der god viden om både her i landet og i udlandet (Aaby 1976).

Vildmoserne kan således ikke understøtte Kjærgaards formodning om grundvandsstigning som følge af skovfældning, ligesom der ikke er naturvidenskabelige belæg for en generel stigning af vandstanden i 1700-tallet.

Svigtende gødningskraft

De almindeligste landbrugsplanter vokser bedst i jord, hvis pH-værdi ligger omkring 7, d.v.s. neutral reaktionsværdi. Er jorden derimod sur, falder den biologiske omsætning, hvad der hæmmer plantevæksten (side 50). Midlet mod forsuring er bl.a. tilførsel af kalk gennem mergling.

Kjærgaard sætter jordens surhedsgrad – og dermed jordens merglingsbehov – i forbindelse med den prækvartære kalkoverflades niveau (side 51). Denne overflades topografi har imidlertid absolut ingen indflydelse på de overfladenære jordlags kalkindhold og surhedsgrad al den stund, at disse forhold afhænger af de øverste jordlags materialesammensætning, som stort set er bestemt af isens materialeindhold og afsmeltningforholdene under de seneste glacialperioder. Denne is har kun ganske få steder haft berøring med den prækvartære kalkoverflade, hvilket er almindelig geologisk viden. At bringe et kort over ovennævnte overflade (side 53) og give de på side 51–54 nævnte forklaringer på merglingens påbegyndelse i forskellige egne af landet er derfor ubestrideligt forkert. Der er dog ingen tvivl om, at brugen af mergel har haft stor betydning for den forbedring af jordens dyrkningskraft, der skete i slutningen af 1700-tallet.

Kjærgaard påpeger noget væsentligt, når han om dyrkningsstrategien siger (side 59), at »plantenæringsproblemet i 1700-tallet i praksis stort set var identisk med problemet med at skaffe mere kvælstof«. Det var kvælstof, der hyppigst var i minimum og derfor næsten

overalt fastlagde det loft, som landbrugsproduktionen ikke kunne overskride. Helt rigtigt er det dog ikke, idet fosformangel også kan være en vækstbegrænsende faktor (Olsson 1988), ligesom andre grundstoffer kan være i minimum. Større produktion krævede altså mere gødning. Det er da også velkendt, at der i takt med 1700-tallets stigende befolkningstal var en tydelig tendens til at udnytte og tage bedre vare på eksisterende gødningsressourcer, hvilket afspejlede sig i betydelige prisstigninger på naturgødning (side 60).

Kvælstof fik man fra tang, som samledes langs kysterne, og dets anvendelse som gødning og komposteringselement var medvirkende til at forbedre jordens produktions-evne. Kjærgaard fremhæver ligeledes ærteblomstfamiliens jordforbedrende evne, idet bælgeplanterne evner at binde atmosfærens fri kvælstof i kvælstofforbindelser, som kan udnyttes af planterne. Dyrkning af domesticeret kløver skal netop ses som et middel til at forbedre jordens næringsstofbalance, og det er forfatterens fortjeneste, at dette element i dyrkningsstrategien i slutningen af 1700-tallet er blevet belyst. Kløverdyrkningen kan dog næppe være hovedårsagen til, at økokrisen overvindes omkring år 1800, og slet ikke i Jylland, hvor denne afgrødedyrkning kun er registreret i et meget beskedent omfang i 1805 (se kort side 79).

Det er bemærkelsesværdigt, at kornproduktionen tilsyneladende kunne holde trit med den betydelige befolkningstilvækst i 1700-tallet, og at det ikke udløste en prisstigning på f.eks. rug (se side 21) i århundredets første halvdel. Kjærgaard skriver ligefrem, at der var en overproduktionskrise i 1730'erne (side 22). Der må altså have været nogle økologiske reserver, der kunne mobiliseres. En væsentlig del af forklaringen på, at fødevarerproduktionen kunne følge med, var antagelig, at engene har været en god og sikker næringsstofkilde, som havde en afgørende betydning for datidens landbrugsstrategi (Olsson 1988). Høet fra fugtengene var meget næringsrigt og havde derfor en betydelig gødningsværdi. Det er ikke uden grund, at man talte om engen som agerens moder.

Engvanding skulle i 1800-tallet blive en af

de væsentligste kilder til næringsstof-indsamling i hele Sydsandinavien (Emanuelsson 1988). Engvandingen var en del af »Den grønne revolution«, og antagelig ser vi starten på denne landbrugsmæssige innovation i sidste halvdel af 1700-tallet, hvor Kjærgaard omtaler eksempler på, at der indrettes vandledning, hvorved engjord kan sættes under vand. Engvanding praktiseredes dog allerede i 1760'erne i egnen omkring Rødding nær den dansk-slesvigske grænse. Han nævner også, at overrisling var ganske udbredt i Jylland først i 1800-tallet (side 48). Disse foranstaltninger tillægges tilsyneladende ingen større betydning for næringsstof-indsamlingen. Engens helt centrale rolle i næringsstofcirkulationen i 1700-tallets landbrug forbigås næsten fuldstændigt af forfatteren. Hvorfor?

Konklusion

Thorkild Kjærgaard har med sin bog forsøgt at tolke den historiske udvikling i en 300-årig periode af Danmarks historie, og han lægger særlig vægt på naturressourcerne og de økologiske forholds centrale rolle.

Den opstillede tese om krise i begyndelsen af 1700-tallet, som overvindes i anden halvdel af århundredet, er ikke velbegrunder. Argumenterne for en generel stigende vandstand før 1770 (side 48), tiltagende forsuring og sandflugten som det svageste led i datidens danske økosystem (side 31) forbliver tomme postulater. Har der været en økologisk krise i 1700-tallet, er det ikke lykkedes forfatteren at fremføre troværdige beviser herfor. Der er imidlertid ingen tvivl om, at der sker en intensiveret udnyttelse af de naturgivne ressourcer i løbet af 1700-tallet, bl.a. som følge af en betydelig befolkningstilvækst. Men at tale om en »afgrundsdyb økologisk krise« (side 220) er næppe heller nødvendigt for at forklare den historiske udvikling i 1700-tallet.

Forfatterens ønske om at lave en helhedstolkning af den historiske udvikling er meget fortjenstfuld. Det er en fornøjelse af historisk skrivningen at inddrage mange forskellige fagdiscipliner i denne syntese, men samtidig bliver det vanskeligt at bevare den nødven-

dige faglige indsigt. Netop her føler jeg, at bogen svigter.

Vejen frem indenfor økohistorie skal ikke trædes af enkeltpersoner, men af en flok af stifindere med hver deres speciale. Det har længe været praktiseret inden for arkæologien, og tværfagligt samarbejde må også inddrages i økohistorien, hvis der skal opnås holdbare resultater. Det viser bogen med al tydelighed.

Referencer

- Emanuelsson, U. 1988. A model for describing the development of the cultural landscape. – In: Birks, H. H. et al. (Eds): *The cultural landscape – Past, Present and Future*: 311–319. Cambridge.
- Fritzbøger, B. 1989. Skove og skovbrug på Falster 1652–1685. – *Landbohistorisk Selskab*: 311 s.
- Hansen, K. (Ed.) 1981. *Dansk Feltflora*. – Gyldendal. København: 757 s.
- Holstener-Jørgensen, H. 1959. Skærmstillings og renafrifts indflydelse på grundvandstanden på leret moræne. – *Det Forstlige Forsøgsvæsen i Danmark*, 25: 291–306.
- Hove, T. T. 1983. Tørvegravning i Danmark. – Poul Kristensens Forlag. Herning: 203 s.
- Høst, O. 1970. Agerlandets kulturplanter. – I: Nørrevang, A. og Meyer, T. J. (Eds): *Danmarks Natur*, 8: 75–132.
- Iversen J. 1967. Naturens udvikling siden sidste istid. – I: Nørrevang, A. og Meyer, T. J. (Eds): *Danmarks Natur*, 1: 345–445.
- Kjærgaard, T. 1991. Den danske revolution 1500–1800. En økohistorisk tolkning. – Gyldendal: 441 s.
- Mikkelsen V. M. 1943. Bidrag til Lille Vildmoses stratigrafi og vegetationshistorie. – *Medd. Dansk Geologisk Forening*, 10: 329–364.
- Rasmussen, H. 1970. Peat cutting in Denmark. – In: Gailey, A. and Fenton, A. (Eds): *The spade in northern and atlantic Europe*. Belfast.
- Odgaard, B. 1988. Heathland history in western Jutland, Denmark. – In: Birks, H. H. et al. (Eds): *The cultural landscape – Past, Present and Future*: 311–319. Cambridge.
- Odgaard, B. 1989. Cultural landscape development through 5500 years at lake Skånsø, North Jutland as reflected in a regional pollen diagram. – *Journal of Danish Archaeology*, 8: 200–210.
- Olsson, G. 1988. Nutrient use and productivity for different cropping systems in South Sweden during the 18th century. – In: Birks, H. H. et al. (Eds): *The cultural landscape – Past, Present and Future*: 123–138. Cambridge.
- Rasmussen, K. 1986. *Naturmiljøet*. – I: Jensen, K.

- M. og Reenberg, A. (Eds): Landbrugsatlas Danmark. Det Kgl. Danske Geografiske Selskab. Atlas over Danmark, 2, 4: 4–23.
- Stoklund, B. 1990. Tørvægødnings – en vigtig side af hedebondens driftssystem. – *Bol og By*, 1: 47–72.
- Aaby, B. 1976. Cyclic climatic variations over the past 5500 years reflected in raised bogs. – *Nature*, 263 281–284.
- Aaby, B. 1986. Trees as anthropogenic indicators in regional pollen diagrams from eastern Denmark. – In: Behre, K.-E. (Ed.): *Anthropogenic indicators in pollen diagrams: 73–93*. Balkema. Rotterdam.
- Aaby, B. 1990: Geologi og mosedannelse i Store Vildmose området. – *Landet og Loven*. Miljøministeriet: 145–152.

Sofus Christiansen

Revolutionen, der blev borte

Det er glædeligt, når dansk historieforskning som i Kjærgaards foreliggende arbejde inddrager økologiske forhold. Det er ikke ofte, det sker, trods det faktum, at de begivenheder, vi opfatter som »historie«, jo udspilles i et udfaldsrum, som bl.a. er bestemt af de økologiske og tekniske muligheder.

Det er ligeledes indbydende at få præsenteret et arbejde, der er bygget stramt over den klassiske model, hvori der præsenteres en egentlig tese, der søges logisk eftervist under anvendelse af den tilgængelige dokumentation.

Thorkild Kjærgaards hovedantagelse er, at der i Danmark i begyndelsen af den behandlede periode opstod en »økokrise« ved, at landbruget i stigende grad intensiveredes. Denne udvikling blev bragt til ophør ved, at landbruget blev forbedret, så krisesympotomerne forsvandt: sand/muldflugten blev dæmpet, afvandingen udvidedes, og en ny afgrøde, kløver, der er kvælstoffikserende, betød en delvis løsning af de plagsomme gødskningsproblemer. Samtidig blev skovødelæggelsen standset, fordi behovet for træ mindskedes takket være økonomiske brændeovne, indførsel af kul og anvendelse af jern i stedet for træ til redskaber.

Alt dette skete »nedefra« og gradvist, så den sædvanlige historieskrivning er misvisende, fordi den søger at knytte dansk land-

brugs fremskridt omkring 1800 til »de store reformer«. Disse antages af Kjærgaard for at være en snedig konstruktion, der har til hensigt at fordreje sandheden.

Det meget triste ved Kjærgaards arbejde er, at det ikke lykkes at eftervise den »økokrise«, der supponeres.

Gennemgår man således de anførte symptomer på den såkaldte »økokrise«, findes de alle at være meget svage/uholdbare. Ser man f.eks. på *sandflugten*, skelnes der ikke klart mellem fygning fra klitter/afblæsningsflader og den langt farligere *muldflygt* fra landbrugsjord. Den første kan muligvis have fået en forøgelse p.gr.a. større udnyttelse af klitterne, men den afhænger især af rene naturforhold. Muldflugten kan også have fået nogen forøgelse især ved større udnyttelse af hederne, men udtrykker disse forhold uden videre en »krise«? Materialet, der er uden estimering af berørte arealstørrelser, gør det ikke – og slet ikke henvisning til spredte episoder fra 1790 i Danmark for slet ikke at tale om henvisninger til moderne forhold i USA, i Afrika (Sahel?) og i Amazonas (p. 24). Også eksemplerne fra Ringkøbing Fjord og fra Arresø må betragtes med skepsis: de er temmelig lokalt betingede og påvirket af bl.a. kystens sandvandring og dens isostatiske forhold. Eftersom heller ikke kendte klimatiske ændringer, f.eks. i tiden omkring den såkaldte »lille istid«, er taget i betragtning, får man let indtryk af, at alle ulykker på forhånd synes besluttet at skulle tilskrives landbruget.

En lignende, uforsigtig behandling har symptomet *forsumpning*, der tilskrives landbrugets ødelæggelse af afvandingen, fået. Den stigende forsumpning »bevises« ved, at der opremses tilfælde af udførte afvandingsarbejder og bl.a. ved reference til vildmosernes udvikling. Det sidste er lidt kuriøst, eftersom højmosernes vækst jo afhænger af nedbøren og kun initielt af grundvandet. Egentlig viser det forhold, at afvandingsarbejderne øges, vel kun, at landbrugsjorden er blevet så knap, at det er fornuftigt at bruge meget arbejde på at »vinde land«. Det bør her anføres, at rigtig fart i dræningsarbejderne kommer der først i begyndelsen af 1800-tallet, hvilket den danske kortlægning klart viser. Men det er rig-

tigt, at indførelse af koppelbruget en del steder har ført til (lokale?) større afvandingsarbejder. Med andre ord, det er ikke lykkedes at påvise, at der kriseagtigt har fundet nogen forsumpning sted p.gr.a. landbruget. Hænger de anførte drænings- og landvindingsarbejder ikke blot naturligt sammen med stigende udnyttelse af jorderne?

Videre anføres landbrugsjordens *forsuring* som et symptom, der beviser »krisen«. Det er rigtigt, at der ved landbrugets jordudnyttelse via almindelig jonbytning sker en vis uundgåelig forsuring. Men at *mergling* tages i brug viser vel blot, at man har lært en ny teknik, der ved en forøgelse af jordens pH forøger høstudbyttet, men derimod ikke, at tilstanden er specielt forværret. Kalktrangen sættes for øvrigt i direkte forbindelse med kalkoverfladens højde (kort p. 53); denne er selvsagt uden direkte betydning. Jordbundens kalkindhold og -trang afhænger af overjordens materiale-sammensætning, der i Danmark stort set er bestemt af istidsforhold.

Forfatteren har sandsynligvis ret i, at *afskovningen* tiltog i den betragtede tid. Befolkningspresset var tiltagende, og man ville sikkert hellere indtage ny jord fremfor at intensivere brugen af den allerede dyrkede. Desværre lader heller ikke afskovningens omfang sig eftervise med rimelig sikkerhed. Skovprocenten var op mod 1800 meget lav, men selv om afskovningen således er et faktum, så er det ikke vist, at den samt dårlig landbrugsteknik afstedkom nogen »krise«. Derimod har der nok været ganske hårde problemer med forsyningen af brændsel til byerne, som løstes ved import, først af træ (bl.a. fra Norge: se tidens toldregnskaber), senere af kul.

Ligesom »krisen« således ikke er eftervist, så kniber det også med at vise, at »revolutionen« har den karakter og det forløb, som Kjærgaard påstår. Det er rigtigt, at kløver i omdrift ved sin forøgelse af kvælstoftilgængeligheden har en gavnlige effekt. Men det er ikke så let at følge kløverens historiske sejrstrøg. Et af problemerne er, at alle botaniske artsangivelser før Linné er besværlige at verificere. De tidlige spor af rødkløver, som Kjærgaard har prøvet at følge, kan således være meget usikre (oplysning fra Botanisk Mu-

seum). I sammenhængen er det imidlertid vigtigere, at kløverens udbredelse i Danmark – efter Kjærgaards eget materiale – klart viser, at kløver kun optræder helt sporadisk før den om ved 1700-tallets slutning eksplosivt breder sig fra hovedgårdene til bønderjordene. (Det »eksplosive« ved fremmarchen fremhæves i øvrigt stærkt af Kjærgaards kort, der viser både det angivne årstals og tidligere års *samlede* forekomster af kløver). Plantens sene optræden gør det temmelig vanskeligt ved hjælp af denne at påvise den oversete revolution.

Afhandlingen indeholder på det naturvidenskabelige område flere kedelige fejl (f.eks. antages bogen først at blive dominerende træ i den behandlede periode; Liebig's oprindelige formulering af »minimumsloven« anses for korrekt). Andre steder er den blot uklar. Når f.eks. »koncentrationsbruget« anses for at have ringe betydning, da det jo er en »nulsom-løsning«, overses det ganske, at dette brug forøger produktiviteten ved, at koncentrationer af arbejdskraft og af planteneringsstof bringes i samklang. Det mest betydningsfulde er imidlertid, at det hverken er bevist eller blot rimeligt sandsynliggjort, at den forudsatte »økokrise« var reelt eksisterende.

Kjærgaards holdning til anvendelse af naturvidenskabeligt materiale er måske disputatsens grundproblem. Da han »kun er bruger« af dette, mener han sig fri for ansvar m.h.t. *både* dets holdbarhed *og* dets anvendelse. Med hensyn til det første punkt har han til en vis grad ret, men ikke med det sidste. At man er »bruger« af et automobil fritager vel ikke for ansvar efter færdselsloven?

Også sprogbruget i disputatsen kan siges at give anledning til problemer. Normalt forstår man vel ved »krise« en problemløsnings-situation, der er akut, og som vedrører et betydeligt, i reglen pludseligt opstået eller accentueret problem. En sådan situation synes der ikke at have været tale om. Landbrugets problemer i den beskrevne periode har ikke haft karakter af, at et økologisk sammenbrud truede. Højst kan man forestille sig, at var ikke ny initiativer blevet taget, så ville produktionen være stagneret.

Som lægmand skal man afholde sig fra en vurdering af det historiske, der vedrører samfundsforhold m.m. Det forekommer, at han anvender f.eks. Boserups teori om landbrugsudvikling under befolkningspres under betingelser, den ikke uden videre omfatter. Den behandler først og fremmest subsistenslandbrug. Mere overraskende er det dog, at man ved kritisk læsning af Kjærugaards arbejde, sikkert temmelig utilsigtet, let risikerer at få bekræftet den »klassiske«(?) opfattelse af periodens danske landbrugshistorie. Kjærugaards »revolution« giver sig udslag i mindre, glidende ændringer; i forhold til, hvad der sker efter 1800 bliver den aldeles borte! Men det synes at stå fast, at mange ny tekniske løsninger til landbrugets forbedring var blevet udviklet i udlandet 1500–1800. Deres indførelse besværedes af den stive fællesdrift på bøndergodset, hvorfor næsten kun hovedgårdene blev naturlige innovatorer. Efter overbevisende praktiske resultater blev såvel stat som godsejere interesseret i reformer, specielt efter, at det var blevet svært at udnytte hoveriarbejde kraftigere (hoverireglementer). Først efter reformerne tog udviklingen for alvor fart. Hvad Kjærugaard viser er vel derfor især, at der skete en del i den forberedende fase, som måske fortjener større opmærksomhed? Og det er prisværdigt, at han inddrager større sammenhænge i sine betragtninger end vanligt i historieskrivning.

Det er en betydelig opgave, Thorkild Kjærugaard har påtaget sig, så stor, at den burde have været udført i stærkere samarbejde med bl.a. det naturvidenskabelige område. Der er givetvis felter af den foreliggende art – såvel som andre – hvor opgavernes størrelse og bredde i fremtiden nødvendiggør et sådant samarbejde. Dette samarbejde er et ønskemål, man må støtte. Det eksisterer p.t. ikke engang fakulteterne imellem. Hvis det havde gjort det i dette tilfælde, ville arbejdet næppe være blevet antaget til forsvar i den foreliggende form, men den betydelige indsats ville have afspejlet sig i en revideret udgave, måske mindre »revolutionær«, men bedre underbygget.

Dan Ch. Christensen

Kvælstof – jern – hoveri

Med A. D. Jørgensen-citatet på kolofonsiden har præses udsendt klare signaler om sit forskningsideal. For A. D. Jørgensen drejede det sig om at finde »en ledende eller forklarende Tanke... i en Tidsalder«. Nutildags taler historikere om en epokes syntese. At sammenfatte Danmarks historie 1500–1800 i en syntese sker ikke ved at vælge hyldemeter efter hyldemeter af arkivalier ned på sit skrivebord og uddestillere essensen. For syntesen befinder sig ikke eksplicit i kilderne, men i historikerens hoved. En øko-historisk syntese om Danmark 1500–1800 vil fremstå som frugten af en moderne historikers kreative syn på fortiden. Og syntesens verifikation vil være resultatet af hans kompetente kildeanalyse. Det er velgørende, at en historikers arbejde ud fra denne ambition anerkendes som værdigt til den filosofiske doktorgrad. I modsætning til disputater, der minutløst og korrekt reproducerer kildematerialet og derfor fremstår som uigendrivelige data, men så kedelige og uvedkommende, at ingen gider diskutere dem. Dagens disputats udstråler et mod ved at fremlægge en dristig syntese, der ægger til modsigelse.

Thorkild Kjærugaards syntese lyder: Landboreformerne 1760–1800 er virkningen af den økologiske genopretning fra 1500-tallet og frem – og ikke som det normalt doceres årsagen til den særligt danske moderniseringsproces. Nu er landboreformerne ikke længere startskuddet til den danske bondes frigørelsesproces, men en møllesten om hans hals. Her er sandelig vendt op og ned på vore vante forestillinger på en provokerende og forfriskende måde.

Syntesen fremstår som et sammenhængende mønster af en række vidt forskellige faktorer. Nogle af dem er økologiske (erosion, høj vandstand, jordudpining, råstofudbytning) andre politiske (magtkampe og alliancer mellem modstridende interesser) og atter andre æstetiske (litteraturen og arkitekturen). Præses taler om en multifaktoriel syntese. Det er forsvarligt at analysere disse mange faktorer hver for sig, men lykkes det for præses at

sammensætte analyserne til en overordnet og sammenhængende forklaring – en syntese? Det mener jeg ikke. Jeg har valgt at udfordre syntesen ved at kritisere præses' analyse af 3 basale faktorer og diskutere deres indbyrdes sammenhæng. De 3 faktorer er kvælstof, jern og hoveri. Et øko-historisk perspektiv vil sige fokusering på naturvidenskabelige (planters behov for kvælstof) og teknologiske (plove af jern) faktorer af universel karakter. Hvordan spiller disse faktorer sammen med den politøkonomiske faktor (hoveri) af national dansk karakter?

Først kvælstofproblemet, som ifølge præses løses gennem diffusionen af domesticeret kløver. Det er efter min mening ubetinget fortjenstfuldt og helt originalt, at Thorkild Kjærgaard har kortlagt dette diffusionsmønster. Alene dette begrundet fuldt ud tildelingen af doktorgraden. Som led i en øko-historisk analyse er det fremragende. Som led i en argumentation for ombytning af landboreformernes årsags-virknings-relationer er det alene af kronologiske grunde et skud i foden på doktoranden selv. For med kortene over kløverdiftusionens omfang og kronologi henlægges den afgørende stigning (Fyn) jo netop til landboreformernes slutfase. Og dermed skyder præses faktisk bolden i sit eget mål.

Men der er også et andet væsentligt kritikpunkt, som vedrører det multifaktorielle, altså det epistemologiske axiom om, at enkeltfaktorerne er indbyrdes forbundne. Domesticeret kløver (og andre N-fixerende planter) var sammen med øget husdyrgødning midler til genoprettelse af kornarternes næringsbehov. Men når N findes i atmosfæren i næsten 80%, og lynnedslagene højenergiske reduktion af N ikke slår til, hvor bliver atmosfærens N så omdannet til ammoniakforbindelser til gavn for planterne? Det sker, som præses ganske rigtigt skriver, ved hjælp af rhizobiumbakterier på kløverplantens rodnet. Hvordan kommer atmosfærens N ned til humuslagets rhizobiumbakterier? Det gør de, fordi humuslaget er luftholdigt, jo mere porøs jorden er, desto mere luft, og altså mere kvælstof. Tager man et kvantum madjord under

lup, vil man opdage, at mellemrummene mellem jordpartiklerne faktisk udgør henvend 40% af volumen. Det vil sige, at atmosfæren strækker sig henvend en fod ned under jordoverfladen, men når det regner, vil de ellers luftholdige mellemrum fyldes med vand. Til gavn for rødderne, der både ånder og drikker.

Disse agrikulturkemiske forhold var ikke videnskabeligt forstået i samtiden. Først med Scheeles, Priestleys og Lavoisiers opdagelse af, at luft ikke var et aristotelisk element, men sammensat af grundstofferne ilt og kvælstof, kom man på sporet. Men selv efter disse indsigter var det en udbredt opfattelse, at planter lever af jord, og at rodspidserne var forsynet med munde, der gnaskede jordpartikler i sig. Den tekniske konsekvens af denne forestilling var intensivering af jordbehandlingen, en findeling af jorden efter samme recept, som når mennesker spiser med kniv og gaffel. Selv om årsagen var forkert, var selve betydningen af jordens porøsitet i høj grad kendt. I Reventlows hoveribetænkning af 1788, som Thorkild Kjærgaard selv har publiceret så nydeligt, anfører han, at »i Engelland pløje de bedste Jorddyrkere ikke usædvanligen Jorden 7 Gange«, en praksis som snart blev overtaget af innovative danske godsejere, f.eks. baronerne Juel og Løvenskjold. Det må være en metodisk pointe ved øko-historiske analyser at vurdere fortidig økologisk adfærd på aktørernes egne præmisser, selv om historikernes forskningsinteresse meget vel kan udspringe af økologiske problemstillinger, der først er videnskabeligt erkendt eller forstået i nutiden. Atmosfærisk kvælstof optages altså af rodnettet, og dyrkningsforskriften på landboreformernes tid var: du skal pløje mere og bedre!

Og dermed kommer vi til næste faktor, som er jern i ploven, som præses skriver mange fornuftige ting om, men sætter ind i en gal sammenhæng. Pointen med jern i ploven er jo ikke at spare naturgrundlaget og se jern som en træsubstitut, svarende til stenkul, der substituerer brænde i boligopvarmningen. Jernplove drejer sig ikke om økologisk genopretning, men om teknologisk rationalitet. Formålet med jern i ploven er naturligvis at ef-

fektivisere jordbearbejdningen, d.v.s. gøre jorden mere porøs eller hente mere atmosfære ned i vækstlaget. Desværre mistolker præses efter min mening sine to kilder i dette lidt overfladiske afsnit om ploven. Hübners tale (s. 111, note 147) siger ikke, at 25.000 plove takket være Landhusholdningsselskabets indsats nu har muldfjæle af heljern, hvad det så end måtte betyde. Hvad han taler om er formentlig den potentielle arbejdsbesparelse, der vil indfinde sig, hvis Landhusholdningsselskabet i fremtiden fuldfører den patriotiske opgave, der blev indledt med plovkonkurrencen på Rygaard i 1770 og indfører norske Falkenstenplove og engelske Rotherhamplove. Disse plovtyper havde træmuldjæle beslået med jernblik, hvilket var et teknologisk fremskridt, fordi de mindskede gnidningsmodstanden og dermed behovet for hestekræfter. Men de forbedrede også kvaliteten af pløjningen, fordi den skruede muldfjæl vendte pløjestrømmen effektivt, hvor det gamle træbræt blot havde skubbet den til side.

Under forsvaret blev jeg i tvivl om, hvorvidt det var præses eller mig selv, der havde fejlfortolket kilden, som jeg derfor har konsulteret på ny. Citatet er i Hübners tale en fodnote. Om den skal forstås som en tilstandsbeskrivelse eller en fremtidsforventning lader sig ikke sprogligt afgøre. For at få min pointe hjem må jeg derfor ty til et bredere empirisk materiale. Den målsætning, Hübner tilstræber, hvis min læsning er rigtig, blev først nået 50 år senere med støbeteknologiens udbredelse i Danmark.

Til findeling af jorden var en korrekt skruet muldfjæl af støbejern effektiv, og i 1780'erne begyndte man i England at støbe disse muldfjæle i støbeforme. På det tidspunkt havde Rotherhamploven været kendt i over 50 år. De ny støbte muldfjæle ydede endnu mindre gnidningsmodstand, fordi deres profil var udregnet matematisk – englænderen James Bailey og den senere amerikanske præsident, Thomas Jefferson, konkurrerede om opfinderværdigheden til »den videnskabelige plov« – men om man monterede den på en plov med eller uden hjul, var en smags sag.

Som det er tilfældet med hovedparten af ny

teknologi i Danmark, var der altså tale om en udenlandsk innovation. I slutningen af 1790'erne begyndte danske godsejere at importere engelske muldfjælplove, altså på et tidspunkt, hvor jernstøberier af naturlige grunde lå i Norge. I Danmark var der kun to, nemlig Frederiksværk, hvor man støbte kanoner, og Thomas Potters, hvor man støbte gryder. Efter tabet af Norge i 1814 begyndte der at komme jernstøberier i København, hvor først indvandrede englændere, senere danskere fremstillede jernmuldfjælplove. Men de var dyre, ca. 40 rbd. pr. stk., eller 10 gange mere end en traditionel plov kostede hos landsbysmeden.

Fæstebønderne havde siden vikingetiden haft en smed ansat i landsbyen til at fremstille de redskaber, de ikke selv kunne lave. Og at smede jern krævede en ekspert. Det var livsvigtigt altid at have hans kvalifikationer i nærheden, og derfor ansatte de ham i fællesskab og på kontrakt. Smedelønnen bestod mest i, at bønderne dyrkede hans jord og gav ham græsningsrettigheder og andre naturalieydelse. Det var slet ikke til at tænke på at køre til København og købe en jernmuldfjælplov. Så ville de have været godt tossede, for ikke blot var deres smedeløn så spildt, men hvem skulle reparere den moderne teknologi, når den blev slidt eller gik i stykker, og hvem skulle omskole arbejdskraften? Alligevel måtte man indrømme, at sådan en moderne muldfjæl af støbejern gjorde et godt stykke arbejde.

Innovationen var sket i England, hvor der var et godt afsætningsmarked blandt forpagtere og godsejere. Danske herremænd, som så et forbillede i den engelske agrare revolution, og som var utålmodige efter at afskaffe det ineffektive hoveri og fæstebøndernes klamp-hugger-redskaber, havde både viden og kapital til at indføre engelsk teknologi. Nu kunne de tage initiativet og vriste teknologien ud af bøndernes kontrol. Bønderne, derimod, havde hverken know-how eller kontanter, men så sig pludselig stillet i et dilemma: skulle de tilpasse driften til den ny teknologi, hvor plovene var kostbare, fremmede og ureparerbare, eller skulle de tilpasse den ny teknologi til deres egne traditioner, hvor red-

skaberne var billige, lokale og kontrollerbare? Svaret på dette spørgsmål ville i høj grad afgøre, om der opstod et afsætningsmarked for dansk agrartechnologi, d.v.s. en produktudveksling mellem land og by til gensidig økonomisk udvikling. De få producenter af landbrugsredskaber måtte hurtigt sande, at de ikke kunne leve af godsejernes efterspørgsel alene.

At få smedjernet til skær og langjern var intet usædvanligt. Det havde man, hvad præses også anfører, haft siden vikingetiden. Det ny omkring år 1800 (altså efter landboreformerne!) var støbejernsteknologien, som var udviklet i England efter Hübners tale. Han kunne derfor kun have 1770-plovkonkurrencens innovationer i tankerne. Og de var som sagt Falkensteinplogen og Rotherhamplogen, begge med træmuldfjæl beslået med jernblik. Det var disses udbredelse, han knyttede sine fremtidsvisioner til, ikke støbejernsteknikken. Når præses citerer Begtrup (s. 111, note 149), skulle han have taget den forudgående sætning med, hvor der står: »Hvad arbejdsredskaberne angår, er der ingen forandringer sket«.

Den øko-historiske faktor jern er således ikke betydningsfuld som træsubstitut. Den interessante innovation er støbejernsteknologien, der udnyttes til den vitale muldfjæl på plogen, der effektiviserer jordbearbejdningen. Da omhyggelig nedpløjning af stigende mængder husdyrgødning – den anden kvælstoffaktor – sammen med jordens porøsitet forbedrer agerdyrkningen, er det oplagt at se faktorerne kvælstof og jern i sammenhæng. Og ligesom det var tilfældet med kvælstof, er støbejernsteknologien og dens (især hos gårdmændene langsommelige) anvendelse i redskaberne kronologisk efter landboreformerne.

Hermed kommer jeg til den 3. brik i det multifaktorielle spil, nemlig hoveriet. Præses skriver, at konflikterne om hoveriet i slutningen af 1700 er lidt af en gåde (s. 199). Her ophører øko-historiens forklaringskraft, og i stedet tyr analysen til politiske faktorer. Hoveriafløsningen ses nu som det konspiratoriske resultat af embedsmandselitens destabilisering af det decentrale godsejerstyre. Men sagen er, mener jeg, at skulle den økologiske

genopretning, som i samtiden blev forstået som produktivitetsstigning og økonomisk vækst, og som indledtes i England (og Holland og andre steder), fuldbyrdes i Danmark, krævedes ny dyrkningsystemer (afskaffelse af trevangsbruget og indførelse af kobbeldrift eller vekseldrift) og moderne agrartechnologi (primært jernmuldfjælspløve). Hvor bælgrugter, kartofler, roer, brakfrugtavl indførtes på hovedgårdsjorden, sker det på bekostning af hoveriarbejdet. Hvorfor? Fordi hoveriet bygger på godsejernes teknologiske passivitet og afhængighed af fæstebøndernes traditionelle redskaber og stivnede kvalifikationer. Så længe hovbonden sidder inde med den teknologiske kontrol, er han samtidigt hindringen for modernisering af hovedgårdsdriften. Løsningen lå for godsejeren i at erobre det teknologiske initiativ. Den progressive godsejer udmøntede det ved at vrage dele af sine hoverirettigheder, importere ny agrartechnologi fra England og lade lønnet arbejdskraft fra spotmarkedet omskole.

Lad mig tage et konkret eksempel, nemlig Frederik Juels omlægning af driften på Valdemar Slot, Tåsinge. Dyrkningssystemet var som så megen anden hovedgårdsjord i Danmark indrettet som kobbeldrift i 7 kobler. I slutningen af 1790'erne bestemte Frederik Juel sig for at intensivere driften af ét af koblerne med brakfrugtavl. Hovedgårdsjorden blev drevet efter en hoveriforening af 1791, som nøje bestemte bøndernes pligtarbejde. Efter driftomlægningen måtte Frederik Juel se stort på hovarbejdet på brakfrugtmarken, for han kunne ikke énsidigt skrue kravene til hovbønderne i vejret, og brakfrugtavl var betydeligt mere intensiv og arbejdskrævende end korn- og høavl. I stedet importerede han ny maskiner fra England, indkøbte ny frøsorter fra Hamborg og ansatte en mængde daglejere til håndtering af svingpløve, harver, hyppepløve, scarifikatorer og såmaskiner samt kvinder og børn til lugning, udplantning og høstarbejde. Hoveri var simpelt hen forældet og duede kun til traditionelle dyrkningsystemer. Så i en årrække sameksisterede gammeldags og moderne driftsformer på hovedgårdsjorden med henholdsvis hoveri og lejet arbejdskraft. Eftersom hoveriforeningen var

en kontrakt mellem personer, nemlig godsejer og individuelle bønder, ophørte den med at fungere, efterhånden som hovbønderne døde. Jeg mener med andre ord, at hoverispørgsmålet hører hjemme blandt de øko-historiske faktorer, og det er i den sammenhæng, det må forstås. De progressive godsejere lod sig ikke begrænse af hoveriforordningernes begrænsninger, men forskertse de bevidst hovbøndernes pligtarbejde, fordi der var mere at vinde ved intensivisering af driften med lejet arbejdskraft end at tabe ved at give askald på hoveriet. Her er altså tale om teknologisk magt eller afmagt, og der er ingen grund til at ty til politiske faktorer som regeringens interesse i at mobilisere gårdejere mod godsejere for at løse hoveriets »gådex«.

Jeg mener med andre ord ikke, at Thorkild Kjærgaards øko-historiske syntese kan verificeres. At hævde rækkefølgen: først fik vi i Danmark en 300-årig økologisk revolution, derefter de magtpolitisk begrundede landboreformer, medfører for mange modsigelser. I stedet mener jeg, at først havde vi en teknisk og videnskabelig innovationsproces i England, hvis moderne dyrkningssystem passede danske godsejere fint, danske bønder mindre fint. Landhusholdningsselskabet var drivkraften i at afskaffe flaskehalsene i den danske agrarstruktur (fællesdrift, lavproduktive dyrkningssystemer, forældede redskaber og hoveri).

Konsekvenserne heraf gennemspillede sig i hele det 19. århundrede. Først andelsbevægelsen afgjorde for en tid konflikten om, hvorvidt bønderne skulle tilpasse sig det engelske dyrkningssystem, eller om de ved at pulje deres viden og kapital skulle drage optimal fordel heraf på deres egne præmisser. Men det er en anden historie, hvis hovedfaktorer imidlertid også er af økologisk og teknologisk art.

Landboreformerne kan ses som (primært godsejernes) tilpasning til denne udefrakommende teknologiske innovation. Måske er én af grundene til, at præses så gerne vil have stillet den økologiske genopretning før landboreformerne, at mange af disse miljøforbedrende faktorer var kendt fra udlandet af det tidsskriftslæsende aristokrati, før de fik en do-

minerende rolle i alle landsdele og blandt alle sociale grupperinger. Det gælder f.eks. bekæmpelse af jord- og sand-erosion, skadeligt vands afledning og kløverdyrkning. Men disse tiltag tog først for alvor fart, da landboreformerne havde fjernet nogle af hindringerne for deres udbredelse.

Der kan næppe herske tvivl om, at landboreformerne kraftigt stimulerede den økologiske genopretning (mergling, animalsk gødning, bælgplanter, markfred, dræning o.s.v.). Samtidig bør det gentages, at det ikke var økologiske hensyn, men økonomiske interesser, der motiverede landboreformerne. Den fremherskende opfattelse i det 18. århundrede var den, at Gud havde stillet naturen til menneskenes uindskrænkede disposition, for at de skulle gøre sig til herrer over den og udnytte den, ikke skåne den. Økologiske skader stammer, eller måske rettere stammede tidligere fra uvidenhed om langsigtede konsekvenser af tekniske indgreb i naturen.

Det er Thorkild Kjærgaards fortjeneste med denne disputats at have ændret dagsordenen for disse diskussioner, og det fortjener han al mulig tak for. Til lykke!

Birgit Løgstrup

Tese eller ej –

Fagoverskridende disputats om den danske revolution 1500–1800

Det er et særdeles velvalgt motto, Thorkild Kjærgaard har anvendt til sin disputats, nemlig A. D. Jørgensens ord fra 1878: »Vejen til at blive i stand til historisk forfatterarbejde er først at finde en kerne, en ledende eller forklarende tanke i den fremragende mands livsgerning, i en tidsalder, i en række tildragelser. Uden en sådan tanke er det hele forvirring. Skuet af det overleverede er tomt og trættende, sysselsættelsen med det sløvende«.

Med denne bog har Thorkild Kjærgaard i høj grad levet op til A. D. Jørgensens ord. En central periode i Danmarks historie er betragtet fra en enkel synsvinkel: den økohistoriske tolkning. Det defineres ganske vist intet steds, hvad en økohistorisk tolkning er for en

størrelse. Men det fornemmes tidligt, at historien er blevet bragt ned fra hylderne ud midt i den nutidige verden. Sysselsættelsen er absolut ikke sløvende, da der her er givet et skarpt og klart bidrag til en æggende diskussion. Lad så være, at tolkningen ikke kan dække alt, hvad den gerne vil. Faktisk bliver den af og til lidt tom i skarphedens navn.

Et landbrug i ubalance

Disputatsen giver et klart billede af dansk landbrugs situation i midten af det 18. århundrede med udpinte jorder på grund af gødningsmangel. Med en tiltagende forsurening af markerne på grund af grundvandsstigningen, der igen var en følge af skovens forhugning. Med mangel på brændsel og gavntræ – igen på grund af skovens forhugning. Med en fødevarekrise på grund af den stigende befolkningsudvikling. Kort sagt den økologiske balance var i ubalance og inde i en negativ udvikling.

Formodentlig er det generelle billede korrekt, for foldudbyttet var meget lavt i det 18. århundrede. Men billedet skal justeres på mange områder. Det er ikke sikkert, den moderne skovforskning, der først er i sin vorden, vil give et helt så negativt billede af skovens tilstand. Befolkningen har ikke siddet sammenkrøbet og frysende i deres bindingsværkshuse og begrædt tabet af træ som brændsel, mens den ventede på, de engelske stenkul skulle komme til landet. Folk har selvfølgelig sørget for at få gravet og bjærget de nødvendige tørv. Moderne ernæringsekspertter vil nok heller ikke betegne kostomlægningen fra fortrinsvis animalske til fortrinsvis vegetabiliske produkter som fejlernæring (s. 149). Direkte klager over eller beskrivelser af sult kender vi heller ikke i Danmark i modsætning til forholdene andre steder i Europa.

Det kan i denne sammenhæng undre, at der midt i al denne elendighed kan blive plads for en rig gårdmandsstand, der sad hjemme ved de fine nyanskaffede engelske teborde. Forklaringen forsøger Thorkild Kjærgaard at give s. 158 med, at lønnesæd afskaffedes, og at hoveri og landgilde havde en svagere stigningstakt end landbrugspriserne.

Derved skulle der fremkomme et større overskud til fæstebønderne. Men realiteten var, at nok blev der udsendt den ene forordning efter den anden mod tjenestefolks aflønning med jord og såsæd, men systemet fortsatte gennem hele det 18. århundrede. Hoveri og landgilde ydedes stadig *in natura*, så derfor giver det ikke mening at argumentere, som om bønderne eksisterede fuldt ud i en pengeøkonomi. De stod stadig midt mellem *natural-* og *pengeøkonomi*.

Desuden kan det i den almindelige forskningsudvikling undre, at Thorkild Kjærgaard stadig finder det nødvendigt at drage til kamp mod det gamle billede af den underkuede fæstebonde. Opfattelsen af fæstegårdmændenes økonomiske forhold som helt elendige er forlængst blevet forladt. Det skete afgørende med den moderne landbohistories fader, Fridlev Skrubbeltang. Så der er ingen grund til i denne forladte kamps tjeneste at gå i den modsatte grøft og male alle fæstebønder som små herremænd. Der var velkonsoliderede fæstebønder, og der var fattige fæstebønder i det 18. århundrede.

Men dansk landbrug havde et problem med meget lave foldudbytter og en udvikling i ubalance på grund af mangel på gødning og behov for afledning af det skadelige vand fra markerne. Når alle i det 18. århundrede fra regering til fæstebonde ønskede at ændre denne ubalance, var det ikke af hensyn til sulten (det er heller ikke lykkedes Kjærgaard at finde et direkte belæg for denne), men for at få del i de stigende landbrugspriser på de internationale eksportmarkeder. Det krævede et overskud til salg, når de nødvendige afgifter var leveret.

Dyrkningsreformer og landboreformer

Midt i al denne elendighed, der er uden lyspunkter set med forfatterens øjne, kommer hans helt, den domesticerede kløver, ind på banen for at bryde den onde cirkel. Mens Thorkild Kjærgaard på de fleste andre områder har været bruger af andres værker (sådan udtrykte han det selv mange gange under forsvarshandlingen), så har han med den store kløverundersøgelse leveret et originalt

bidrag til forskningen. Han har gennemgået de relevante kildegrupper i de fleste godsarkiver på landsarkiverne i jagten på den lille kløverplante, der på grund af sin evne til at optage kvælstof direkte fra luften er i stand til at tilføre jorden det manglende kvælstof. Dermed var den onde cirkel brudt, foldudbyttet kunne hæves, flere kreaturer kunne lægges til og fedes op, den naturlige gødningsmængde kunne forøges. Der blev korn til overs til eksport, så bøndernes indtægter kunne forøges. Dermed er der efter Thorkild Kjærugaards opfattelse givet en tilstrækkelig forklaring på alle tiltag og forandringer i landbosamfundets udvikling i Danmark. Nogle små forandringer som landboreformer, indbefattet de mange udskiftninger over hele landet, forsvinder ganske i betydning for denne grønne bølge. Landboreformerne bliver en følge af kløverens indførelse i Danmark og ikke omvendt, anfører Thorkild Kjærugaard som sin tese.

Hertil skal der anføres to ting som belæg for, at kløveren havde landboreformerne – i denne sammenhæng udskiftningen – som sin forudsætning og ikke omvendt. Rent tidsmæssigt slog kløveren ikke igennem, før udskiftningen var gennemført i de fleste egne af landet. Thorkild Kjærugaard leverer selv beviset på de smukke kort side 76–79, hvor han med grønt angiver de sogne, hvor han har fundet eksempler på kløver i 1775, 1785, 1795 og 1805, dog således at han forudsætter, at kløver fundet i et sogn fortsat vil blive dyrket her de følgende perioder. Resultatet er blevet fire kort, der bestandig bliver mere grønne. På det sidste kort 1805 er Fyn dejligt grøn, derefter følger Sjælland, Lolland-Falster og Østjylland. Vest- og Nordjylland har kun et par grønne pletter. Sønderjylland er ikke medtaget i undersøgelsen. Det afgørende for tidsfølgen er imidlertid, at det store spring i den grønne bølge er sket mellem 1795 og 1805. Og da var udskiftningen mand og mand imellem allerede blevet gennemført over det meste af landet. Det fremgår af figuren side 149. Det vil sige, at Thorkild Kjærugaard med disse kort selv leverer det afgørende argument mod kløveren som forudsætning for udskiftningen.

Bortset fra dette kronologiske bevis skal der

fremdrages en historie om et uheldigt forsøg på at så kløver inden udskiftningen. Pastor Plesner, præst i Voer sogn øst for Randers 1767–1786, havde som de fleste andre præster sin præstegårds jorder i dyrkningsfællesskab med bønderne. Han forsøgte at gennemføre mange dyrkningsreformer i byen: længere fredning af engene, inden kreaturerne blev lukket ud. Gravning af render på markerne, så vandet kunne løbe derfra. Ringning af landsbyens svin. Men det havde alt sammen været forgæves. I 1783 havde han sået kløver i sin egen jord for at tærse frøet af. Også det havde været forgæves. »De andre slog deres bæster løse derpå«, som han skrev til gods-ejeren på Stenalt, der ejede alle fæstegårde i byen. For pastor Plesner var den eneste løsning på de mange problemer at få byens jorder udskiftede, så hver mand fik sin jord samlet på et sted, så det efter hans mening skadelige fællesskab kunne ophøre. Hans argumentation lød således: »Skete udskiftning, så ville hver passe sit, og gøre sig sine jorder så nyttige som muligt. – Der er andre i byen end jeg, der indser, hvor slet eng og græsning benyttes, og af den årsag vist ønske udskiftning. Men disse må tie for mængden, der mere elsker den gamle slendrian«. Pastor Plesner fik ikke sit ønske om udskiftning opfyldt. Men to år efter han var flyttet ud af Voer præstegård, bad samtlige bønder i Voer i 1788 forvalteren på Stenalt om at få deres jorder udskiftede.¹

Hvis der ikke var enighed blandt bønderne i en landsby med dyrkningsfællesskab om dyrkningsreformer, var det umuligt at få dem gennemført. Trægheden i beslutningsprocessen var givet med vider og vedtægters krav om enighed, inden noget nyt kunne gennemføres. Pastor Plesner var ikke i tvivl om, at udskiftningen måtte komme før kløversåning, ellers blev der intet udbytte af anstrengelserne.

Selv om kløveren ikke kan benyttes som forklaring på landboreformerne, så er det i sig selv værdifuldt at sætte undersøgelser i gang om bøndernes ressourcer og dyrkningsmetoder. Det er de lange trend i historien, der på

1. Birgit Løgstrup: Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede. Bol og By, 1986: 2, s. 69.

linie med administrative systemer, ejerforhold, priser, konjunkturer og befolkningens tro og levevis, der giver den baggrund eller den scene, som de politiske handlinger og beslutninger udspilles på.

Lokalhistorie og taleksperimenter

Det er et vigtigt resultat, hvis Thorkild Kjær-gaards bog om den danske revolution kan være igangsætter for en række lignende undersøgelser på lokalt plan. Sansen for lokale variationer er ikke fremherskende i disputatsen. Tværtimod. I bestræbelserne for at få sine resultater til at stå med den størst mulige prægnans og skarphed bruger forfatteren den uheldige, men til gengæld konsekvente metode at slutte fra en delmængde til helheden uden tilstrækkeligt kendskab til dennes sammensætning. F.eks. fremhæver Thorkild Kjær-gaard med rette kobbeldbrugets heldige indflydelse på overfladeafvanding af jorden, idet der normalt blev gravet grøfter omkring de 8–11 marker i den nye omdrift (s. 46). Med henvisning til Fridlev Skrubbeltrang påviser han, at 137 godser ud af 491 i 1770 havde indført kobbeldbrug på hovedgårdsmarkerne, d.v.s. knap 30%. Hvis nu forholdet var det samme på de ca. 300 godser, som ikke kendes i undersøgelsen, ville 200 godser i alt i Danmark have kobbeldbrug, påstår Thorkild Kjær-gaard. Men vi ved intet om, hvorledes de manglende godser fordelte sig i forhold til det totale. Var der forholdsvis mange jyske godser imellem, kan denne procentberegning ikke bruges. For de jyske godser havde ganske vist et stort antal marker, men de blev ofte drevet som det særligt jyske græsmarksbrug, der intet havde med kobbeldbrug og grøftegravning at gøre.

På samme måde kender Thorkild Kjær-gaard antallet af km grøfter, der blev gravet omkring 1780 på to hovedgårde, St. Restrup (34 km) og Korselitse (30 km). Hvis de øvrige godser i Danmark havde gennemført en tilsvarende intensiv grøftegravning, var der blevet gravet 10.000 km hovedgrøfter. Når hertil lægges bigrøfter, når han op på 50.000 km gravede grøfter og kanaler (s. 46). Og det ved han i virkeligheden intet om! For hvorledes

forholder størrelsen af disse to godser sig til de øvrige med kobbeldbrug, størrelsen af koblerne o.s.v. Men det er stadig vigtigt at gøre opmærksom på betydningen af kobbeldbrug og det hårde slid, der lå bag etableringen af det nye dyrkningssystem. Behøver det at blive understreget med tal, der ikke har bund i virkeligheden? Er historikerne ikke blevet for talfikserede, når de ikke vil lade en tendens stå alene?

For lokalhistorikerne kan undersøgelsen blive en inspirationskilde, hvis de manglende undersøgelser foretages på lokalt plan, så den nødvendige viden om lokale forskelle kan etableres og sættes i relation til forholdene i andre regioner. Men bogen kan gøre ubodelig skade, hvis talrelationerne bliver benyttet til beregninger af lokale forhold. I så fald vil lokalhistorien blive sat mange generationer tilbage. Faren er der, hvis nogle går ud fra, at metodens anvendelse i en godkendt disputats er ensbetydende med en blåstempling.

Det danske disputatsystem

Det er forståeligt, at Den danske revolution er blevet antaget som disputats på baggrund af forfatterens forsøg på at undersøge nye sammenhænge i landbohistorien, at se naturens reaktioner på menneskenes udnyttelse af de givne ressourcer og først og fremmest at undersøge indførelsen af nye kulturplanter og nye driftsformer. At tesen om landboreformernes relationer til kultiveringsreformerne ikke holder for en nærmere prøvelse, gør måske ikke så meget i forhold til, at Thorkild Kjær-gaard har sat en interessant dagsorden. Det kan måske undre, at Københavns Universitet til bedømmelse af en så tværvidenskabelig disputats nedsatte et bedømmelsesudvalg udelukkende bestående af historikere fra samme institut. Men det danske disputatsystem bestod alligevel sin prøve på grund af dets krav om publiceringen af disputatsen inden forsvaret. Her mødte der repræsentanter fra de naturvidenskabelige fag, som på deres fags vegne opponerede ex auditorio mod disputatsen og dens håndtering af deres fagdiscipliner. Men de måtte lige som historikerne også erklære deres anerkendelse

af, at nogen vovede at fremkomme med et så fagoverskridende forsøg på at beskrive udviklingen i landbrugsressourcerne fra 1500 til 1800.

Jens Holmgaard

Et par kontrarevolutionære kommentarer til en revolutionær bog

Dette skal ikke være en generel anmeldelse af Thorkild Kjærugaards bog, men – på redaktionens anmodning – et debatindlæg blandt flere. Og en bog, der kalder på debat, det er der virkelig tale om. Jeg vil i det væsentlige begrænse mig til at kommentere forfatterens synspunkter omkring gårdmandsstandens fremmarch i anden halvdel af 1700-tallet, som han tillægger afgørende betydning, og hans radikale omvurdering af landboreformerne, i særdeleshed udskiftningen.

Men forinden vil jeg gerne stærkt fremhæve den betydelige fortjeneste, Thorkild Kjærugaard har indlagt sig ved sit stort anlagte og konsekvent gennemførte forsøg på en nyvurdering af den store omstillingsproces i dansk landbrug i lyset af de betydningsfulde innovationer, som sætter sig igennem i 1700-tallet og senere. Det er et meget væsentligt, men også meget kompliceret aspekt, som givetvis må medinddrages i forklaringen af de radikalt ændrede vilkår før og efter perioden fra midten af 1700-tallet til begyndelsen af 1800-tallet.

Forfatterens påvisning og vurdering af betydningen af den økologiske revolution i anden halvdel af 1700-tallet, især ved indførelsen af den kvælstofgenererende kløveravl og ved stigende anvendelse af stenkul og jern til supplerende og delvis erstatning for træ, forekommer i hovedsagen overbevisende, uanset de korrektioner af detaljerne, hans fremstilling måtte behøve. Og han kan meget vel have ret i den opfattelse, at eftertiden ved at undervurdere, for ikke at sige overse, den dynamik, der indeholdtes i den økologiske revolution, har overbetonet betydningen af landboreformerne eller i for høj grad betragtet dem som et isoleret fænomen. Jeg er i hvert

fald enig med ham heri, for så vidt man ved landboreformerne kun tænker på lovgivningen om landbrugets forhold i tiden 1769 til 1799. Og i særdeleshed, hvis man, som nogle vist stadig gør (tænk på hurlumhejet i 1988 omkring 200-årsjubilæet!) sætter lighedstegn mellem landboreformerne og stavnsbåndsløsningen i 1788.

Men når Thorkild Kjærugaard i en så ekstrem grad vil omvurdere landboreformerne, at han gør dem til et ligefrem negativt element i dansk historie, til »en økonomisk-landbrugsmæssig... møllesten om halsen på det danske samfund i 200 år« (s. 223), kan jeg slet ikke følge ham. Og når han til de »skadelige landboreformer« i særdeleshed henregner udskiftning og selvejesalg, altså de strukturforandringer, som landbosamfundet af egen drift gennemførte som følge af stigende efterspørgsel på korn og deraf følgende prisstigninger, er jeg dybt uenig med ham, og jeg savner enhver blot nogenlunde rimelig dokumentation for en sådan opfattelse. Men herom senere.

Thorkild Kjærugaard lægger stor vægt på at søge påvist, at der siden 1740 skete en afgørende forskydning i samfundet i gårdmandsklassens favør som en af følgerne af den økologiske revolution. »Under den gamle godsejeroverklasse udkrystalliseredes en ny stærk gårdmandsklasse. Dette forskubbede den sociale magtbalance på landet til fordel for gårdmændene« (s. 156).

Den videre pointe heraf er, at der herved skabtes grundlag for en alliance mellem gårdmandsklassen og den ene af de to betydningsfulde fraktioner inden for den danske elite, nemlig enevældens centrale embedsmandsstyre, som satte denne i stand til definitivt at sejre i en århundreder lang kamp med den anden, den decentrale fraktion af den danske elite, som udgjordes af godsejeraristokratiet. Kjærugaard lader i øvrigt gennem brug af stærkt værdiladede ord ingen i tvivl om, at hans sympati ligger hos den sidste. Hvordan han bedømmer resultatet af kampen, fremgår af denne konklusion: »Fra små selvstyrende republikker med direkte adgang til den europæiske verden via det netværk af hundreder af lokale kulturcentre, som den gamle, kos-

mopolitiske elite havde spændt ud over landet, var lokalsamfundene reduceret til isolerede ravnekroge, drevet som forvaltningsenheder [landkommunerne] under en jaloux og smålig centralmagts tætte kontrol« (s. 203).

Så stor fremgang tillægger Thorkild Kjærgaard bondestanden i tiden op mod landboreformerne, og til en så stærk partner for embedseliten i kampen mod godsejerstanden gør han den, at han (s. 215) tør bruge så stærkt et udtryk som »den nye gigant i dansk indenrigspolitik«. Men så kan man måske undre sig lidt over udsagnet (s. 201) om, at »i det af selvejsalg, udskiftninger og stridigheder om hoveri og husmændenes rettigheder svækkede landbosamfund ser man fra 1780erne statsmagten trænge frem«. Var den »gigantiske« bondestand måske ikke en del, og tilmed en ret væsentlig del, af landbosamfundet? Eller hvordan vil forfatteren ellers definere dette?

Novel! Lad os se lidt nærmere på dokumentationen for den stærke fremgang for gårdmandsklassen før reformtiden. Foruden mere spredt omtale heraf flere steder i bogen, er spørgsmålet behandlet samlet i et særskilt afsnit (s. 158–61) med titlen »Faktorer bag gårdmandsklassens stigende indflydelse i sidste halvdel af 1700-tallet«. Der var, siger forfatteren, 4 faktorer: (1) inflationen, (2) fæstegårdssystemet, (3) befolkningsforøgelsen og (4) den offentlige udgifts- og skattepolitik.

Jeg vil koncentrere mig om punkterne (1) inflationen og (4) udgifts- og skattepolitikken.

Om inflation er den rette betegnelse for prisudviklingen siden 1740, er vel diskutabelt. Der var jo overvejende tale om en ensidig stigning af landbrugspriserne, især på korn, fremkaldt af øget efterspørgsel, og ikke om et generelt kapløb mellem priser og lønninger. Det var netop denne ensidighed i forløbet, der var landbrugets fordel. Om egentlig inflation i ordets sædvanlige betydning kan man vist først tale efter århundredskiftet. Men det er unægtelig sandt, at kornpriserne steg kraftigt og dermed bragte øget gevinst til landbruget. Her må man dog skelne nøje mellem dem, der havde korn at sælge, og dem, der ikke havde. Husmændene havde ikke, og

tjenestekarlene, efterhånden som lønnesæden afskaffedes, heller ikke. At disse grupper derfor, men også p.gr.a. deres vækst i et samfund, der savnede andre erhvervsmuligheder, sakkede agterud, er der ingen rimelig tvivl om.

De, der med sikkerhed vides at have haft korn til salg i betragtelig mængde, var godsejerne, som derfor selvsagt har nydt den største fordel af prisudviklingen. Foruden over egen avl på hovedgårdsmarkerne disponerede de over landgildekornet og ofte som ejere af tiender, hyppigst kirketienden, men også ofte kongetienden, over tiendekorn. Da avlen blev drevet med fæstebøndernes heste, var tilmed deres forbrug af korn til foder relativt mindre end bøndernes, som måtte fodre trækraften både til egen jord og hovedgårdens.

Hvad fæstebønderne havde til salg, når behovet til husstanden, besætningen, landgilden, tienden, kornskatten og næste års udsæd var dækket, har derimod været beskedent, om der overhovedet har været noget overskud. Det er et forhold, vi faktisk ved meget lidt om og næppe har mulighed for at trænge ret dybt ned i. Kun så meget står fast, at der som helhed må have været tale om små mængder, der ikke i sig selv kan have tilført bondebruget nogen stor del af gevinsten ved prisstigningen. Og sagen er jo dog den, at nok så gode priser på det korn og de øvrige landbrugsvarer, som medgik til de nævnte formål, har bonden ingensomhelst nytte haft af.

Når Thorkild Kjærgaard derfor hævder (s. 158), at fæstebønderne havde den største fordel af prisudviklingen, idet de som producenter fik mere for deres varer, som arbejdsgivere (for tjenestefolk og husmænd) betalte relativt faldende lønninger og som afgiftsydere slap billigere, fordi summen af hoveri, landgilde og indfæstning steg mindre end landbrugspriserne, så er dette et meget tvivlsomt ræsonnement. Det er det så meget mere, hvis forfatteren skulle have ret i, hvad han utilstrækkeligt dokumenteret hævder, at hoveriet fra omkring 1769 og til 1790erne mange steder skulle være fordoblet eller måske endda mere (s. 199).

At de som producenter nød *nogen* fordel af prisstigningerne, kan naturligvis ikke afvises.

Blot nogle få tønder korn til salg har givet bonden en lille andel i prisstigningen. Når der i øvrigt ad indirekte vej, som Thorkild Kjærgaard gør det, kan peges på indier for øget velstand hos nogle fæstebønder (større værdier i dødsboerne, bedre huse og indbo, bedre klæder, lovgivning mod overdådighed ved bondebryllupper m.v.) kan der også, som vi ved bl.a. fra de bevarede bondedagbøger, være tale om indtægter af andet end kornsalg. Mulighederne for biindtægter af forskellig art og varierende fra egn til egn har sandsynligvis været flere og større, end man almindeligvis har været opmærksom på. Når forfatteren bl.a. (s. 156) som et rigdomstegn blandt fæstebønderne anfører, at Christen Andersen i Nørre Tulstrup i 1792 af en jøde købte 21 tørklæder, bør det nok erindres, at Christen Andersen ved siden af sit landbrug drev en omfattende handelsvirksomhed, hvori også disse tørklæder evt. kan være indgået. I øvrigt var han en usædvanligt dygtig og driftig bonde, hvis adfærd og forhold man skal være varsom med at generalisere ud fra.

Hvad lønningerne angår, kan Thorkild Kjærgaard sikkert have ret i, at de har været relativt vigende. Men at sætte dem i direkte relation til de stigende kornpriser, går næppe an, dels fordi bønderne som anført kun i begrænset omfang kan have haft en indkomstforøgelse relativt svarende til prisstigningerne, og dels fordi i hvert fald tjenestefolkernes løn, hvori kost og logi udgjorde en væsentlig bestanddel, for denne dels vedkommende så at sige var konjunkturreguleret.

Når det endelig hævdes, at fæstebøndernes afgifter til godsejerne relativt set skulle være blevet mærkbart lettede, er dertil at sige, at hvis Thorkild Kjærgaard virkelig skulle have ret i, at hoveriet i de 20–30 år efter den første hoveriforordning i 1769 skulle være fordoblet eller mere, hvad jeg dog betvivler, og hvilket vel heller ikke rimer særlig godt med teorien om den »gigantiske« politiske magtstilling, gårdmandsklassen skulle have vundet, så kan der næppe for fæstebønderne generelt være sket en relativ afgiftsreduktion. For det må stadig fastholdes, at de kun i begrænset omfang kan have fået andel i prisstigningen. Og når Thorkild Kjærgaard i øvrigt gør gæl-

dende, at hoveriforøgelsen på grund af landgildens faktiske fastlåsthed var nødvendig til at give godsejerne deres retmæssige andel i konjunkturgevinsterne (s. 199), så ser han bort fra, skønt jeg gjorde opmærksom på det i min anmeldelse (i Hist. Tidsskr. 1982:2) af hans bog »Konjunkturer og afgifter«, at godsejeren faktisk også uden hoveriforøgelse fik sine ydelser af fæstegodset pristalsreguleret i og med, at landgildekornet og tiendekornet, som han fik rådighed over til salg, var mere værd, og at også det korn, der dyrkedes på hans hovedgårdsjord ved hjælp af fæstebøndernes hoveri, kunne sælges til de forhøjede priser. Dertil kom yderligere, at fæstebønderne med deres noget forbedrede økonomi havde færre uerholdelige restancer. Så alt i alt: hvad var det for en yderligere konjunkturgevinst for fæstebønderne, godsejeren havde ret til andel i? Forfatteren har i øvrigt i forbindelse med omtalen af afgiftssystemet en bemærkelsesværdig udtalelse (s. 199): »Ingen embedsmand med indsigt i landbrugets forhold kan i fuld alvor have troet på, at man kunne fiksere hoveriets omfang, så længe landgilden, fæstebondens faste *pengeydelse* (min fremhævelse) til godsejeren, lå fast«. Var landgilde, som i jordebøgerne var fastsat overvejende i korn og andre naturalier, generelt konverteret til en pengeydelse? Hvis Thorkild Kjærgaard ved noget om det, burde han fortælle det, for det er, ligesom spørgsmålet om omfanget af bøndernes kornsalg, et særdeles vigtigt problem.

Tæt knyttet til spørgsmålet om bondens økonomi er spørgsmålet om skattebyrden. Det er forfatterens påstand, at der siden 1731 skete et »drastisk« fald i jordskatten på gårdmandsbruget, muliggjort dels af en mere moderat statslig udgiftspolitik i slutningen af 1700-tallet, dels af skatteovervæltning på landarbejderklassen gennem ekstraskatten fra 1762. Det »drastiske« fald sættes der tal på, som virkelig synes at berettige til det stærke ordvalg: »Omkring 1731 udgjorde skatten ca. 9% af hartkornets værdi; omkring 1800 kun 2%« (s. 161). Påstanden fremsættes med henvisning dels til Axel Linvalds fremstilling af »Oplysningens tidsalder« i Schultz Danmarkshistorie IV, 1942, s. 208, dels til en

artikel af Claus Rafner »Fæstegårdmændenes skattebyrder 1660–1802« i Fortid og Nutid 1986:2.

Hertil er at bemærke, at Axel Linvald ikke har kildehenvisning til sin oplysning, der altså allerede er sekundær. Og desuden, at hans udsagn fremsættes med et forbehold, som er faldet bort i gengivelsen. Det hedder hos Linvald: »Skatterne mærkede man mindre. Omkring 1731 skal de have udgjort næsten 9% af hartkornets salgsverdi; omkring 1800 alene 2%« (mine fremhævelser). Yderligere er at bemærke, at selv om Linvalds kildegrundlag måtte være formelt i orden, lå ejendomspriserne naturligvis længere fra hinanden under krisen i 1730erne og højkonjunktoren omkring 1800, end kapitelstaksterne umiddelbart tilsiger. Det er velkendt, at både faldende og stigende prisudvikling forudiskonteres i hhv. for lave og for høje ejendomspriser i forhold til de aktuelle produktpriser.

Hvordan tilstanden var i 1730erne, kan ses i »Kronens Skøder 1731–65«, der rummer eksempler ikke alene på salg af krongods til nærmest symbolske priser, men endog på afhændelse af bøndergods uden betaling og med nogen tids skattefrihed oven i handelen. Se f.eks. (s. 123) skøde af 14. sept. 1737 til en præst på htk. 23-6-3-2- af kronens øde gods på Mors uden betaling, men alene på det vilkår, at køber inden udløb af 2 års skattefrihed skulle sætte hovedparcellens bygning og besætning i forsvarlig stand, eller (s. 136) skøde af 21. jan. 1739 til Niels Tygesen til Matstrup på en for skatterestancer hjemfalden gård i Vrads på htk. 4-5-1-2- uden betaling og med 4 års skattefrihed og uden nogen udtalt forpligtelse til gårdens restituering.

Om forholdene omkring 1800 kan salget af fæstegodset fra Stårupgård i Fjends herred give en antydning. De gårde, som 1794–1804 solgtes til selveje, indbragte i gennemsnit 136,5 rd. pr. td. htk. (se min artikel »En jysk godsslagtning« i »Alt på sin rette plads«, Viborg 1990, s. 77).

Det er klart, at der er tale om et sådant spænd i ejendomspriserne mellem 1730erne og tiden omkring 1800, til dels forårsaget af forudiskontering af fremtidsforventningerne, at

det ikke har synderlig mening at opstille beskatningsprocenter i relation hertil.

Ej heller henvisningen til Claus Rafners artikel kan overbevise om det berettigede i brugen af ordet »drastisk« skattenedsættelse. Af Rafners tabel 3 (s. 93) fremgår nemlig, at den nominelle skat af en gennemsnitsfæstegård med tjenestefolk fra 1730 til 1799 i 10-årige gennemsnit skal være steget fra 14,7 til 23,6 rd. årlig. Den udgjorde i 1740erne 16,1, i 1750erne 15,5, i 1760erne 18,5, i 1770erne 20,4, i 1780erne 22,5 og i 1790erne altså 23,6 rd. Det postulerede relative fald fremkommer ved en indeksberegning på grundlag af kornpriserne (ansat efter kapitelstaksternes landsdelsvise gennemsnit), idet den indeksberegnete skat sættes lig med 100 i perioden 1663–69. Herefter skulle den indeksregulerede skat (beregnet efter rugtaksten), som i 1730erne var 164, i 1790erne kun være 121 (jfr. ovenfor s. 17). Dette fald står jo da slet ikke i rimeligt forhold til de ovennævnte 9 og 2%. Men hertil kommer, at hele dette forsøg på at indeksberegne skatterne på grundlag af korn-taksterne er en meget tvivlsom sag, der bygger på den forudsætning, at der var tale om en betragtelig indtægt af kornsalg på bøndergodset, hvad netop ikke kan antages. Det er Claus Rafner for så vidt selv opmærksom på, når han siger, at det er et diskutabelt punkt, om fæstegårdmændene har »mulighed for overhovedet at udnytte de høje landbrugspriser under højkonjunktoren«. Men med et par overvejelser frem og tilbage ender han dog med uden dokumentation at konkludere, at »de fleste gårdmænd må derfor have nydt godt af prisstigningerne, og det i et sådant omfang, at der reelt har været tale om et fald i skattebyrden i tiden efter 1720«.

Når Thorkild Kjærgaard desuden taler om »en mere moderat statslig udgiftspolitik i slutningen af 1700-tallet«, er det svært at se, hvad denne opfattelse bygger på. Der findes ingen mig bekendt sammenhængende oversigt over udviklingen af statens udgifter gennem hele århundredet. Men dels findes der i M. L. Nathansons »Danmarks National- og Statshusholdning fra Frederik den Fjerdes Tid indtil Nutiden«, Kbh. 1844, bl.a. perio-

de vise oversigter over de samlede udgifter til søtaten, landetaten og civiletaten og over statsgældens størrelse, og dels findes der i Finanskollegiets arkiv under titlen »Finansafterretninger« en specificeret oversigt over statens indtægter og udgifter samt statsgælden for tiden 1784–1806. Af disse tal kan det fastslås, at statens udgifter 1747–56 hvert år androg under 4 mill. rd., varierende fra 3.613.525 rd. i 1752 til 3.960.660 rd. i 1756. Derefter tog de fart opad under de store krige (Den preussiske syvårskrig og Den store kolonikrig) for at kulminere med 10.329.981 rd. i 1763 som følge af rustningerne mod Rusland. Da vi igen kan følge udgifterne fra 1784, varierer de mellem 6.139.457 rd. i dette år og 11.698.390 rd. i 1795 og udgør i årligt gennemsnit i 10-året 1791–1800 9.382.861 rd., altså langt over en fordobling i forhold til 10-året 1747–56. I samme periode steg statsgælden fra 2,2 mill. rd. i 1747 til 28,9 mill. rd. i 1800. Det er dog vist lovlig optimistisk at betegne den udvikling, disse tal afspejler, som en »mere moderat statslig udgiftspolitik i slutningen af 1700-tallet«, eller at tro, at stigningen alene dækkedes ved overvæltning fra gårdmandsstanden til landarbejderklassen ved ekstraskatten fra 1762. Det samlede provenu af denne tillige med den i 1764 indførte rangskat udgjorde i 1784 452.893 rd., hvoraf landarbejderklassen dog vel næppe kan have bidraget med mere end halvdelen. At dette i sig selv har ramt hårdt, skal ingenlunde bestrides. Men det kan næppe retfærdiggøre den tese, at en betydelig skattenedsættelse for gårdmændene opnåedes ved overvæltning på landarbejderklassen.

Som sidste punkt skal jeg kommentere Thorkild Kjærgaards synspunkter på udskiftningen. Lad mig til indledning understrege, at den omstændighed, at denne gennemgribende omstrukturering af landbruget skete på baggrund af voksende indsigt og øget teknologisk formåen, jo principielt ingenlunde anfægter dens betydning. Tværtimod kan de to faktorer: tekniske innovationer og udskiftning da meget vel tænkes at virke sammen og understøtte hinanden, ja umiddelbart ville man da tro – og intet modsiger det faktisk – at

udskiftning og selveje ligefrem fremmede innovationerne, jf. Ludvig Reventlows ord i 1778: »Dette [fællesskabet] gør, at den ene altid må rette sig efter den anden... Ham betages derfor lysten til at begynde på noget, så meget mere siden han derved gemenligen kun tilvejebringer sig hans medborgeres misundelse og had som den, der vil vige fra deres gamle sædvaner«. (Se »Alt på sin rette plads«, s. 296).

Hvad udskiftningen angår, er det naturligvis ikke svært at påvise, at de gamle driftssystemer ikke var så ringe, ja tåbelige, som nogle har ment. Og det er vigtigt at få dette klarlagt. Ej heller er det vanskeligt at påvise ulemper ved udskiftningen og udflytningen og pege på værdier i landbosamfundet, der gik tabt ved landsbyfællesskabets og godssystemets opløsning. Men det er bare ikke gjort med at finde plusser ved det gamle og minusser ved det nye. De må dog vægtes mod minusser ved det gamle og plusser ved det nye. Og navnlig må man betænke, om det gamle system var konkurrence- og levedygtigt under de helt ændrede forudsætninger, som stærkt stigende efterspørgsel efter korn og stærkt stigende priser skabte. For at gøre en meget lang historie meget kort: Hvordan tror Thorkild Kjærgaard, at en mejetærsker ville have klarret de 50–60 få meter brede, højryggede agre, spredt ud over bymarken, som den enkelte bondes kornarealer bestod af? Man kan næsten få den grimme mistanke, at han ikke rigtigt skelner mellem store sammenhængende hovedgårdsmarker og stærkt opsplittede landsbyjorder. Og når han (s. 221) med henvisning til et par meget specielle eksempler varmt taler de kollektive brugsformers sag og fremhæver deres økologiske ansvarsbevidsthed, må man vel næsten tro, at han har haft så travlt med udarbejdelsen af sin bog, at han ikke har haft tid til at kaste et blik østpå det sidste par år. Men i hvert fald erkender han dog (s. 44 f., jf. s. 98), at den afvanding, som han tillægger så afgørende betydning m.h.t. at vende kursen bort fra den økologiske afgrund, var vanskeligt forenelig med trevangsbruget og krævede indførelse af kobbeltbrug.

Hvis udskiftningen virkelig var så skadelig, som den gøres til, og et instrument for centralmagten til at destabilisere landbosamfundets decentrale elite, hvordan skal man så forklare, at den gennem 50 år så energisk søgtes fremmet af skiftende regeringer – både den, der under »excellencestyret« i så eminent grad stod som kulminationen af den decentrale godsejerelites magt, og de senere regeringer, som af al magt bekæmpede denne, bl.a. ved at fremme udskiftning og selveje?

For det er jo sagen, at de første regeringsinitiativer til udskiftningen blev taget af »excellencestyret« gennem landvæsenskommissionen af 1757 med forordningerne af 1758, 1759, 1760 og 1761. Og forbudet i 1761 mod selvejsalg havde dog netop til formål at forebygge problemer ved udskiftningsagens videre gang.

Som et argument for, at det alene var den økologiske revolution og ikke landboreformerne, der lagde grunden til fremgangen i dansk landbrug, siger Thorkild Kjærgaard (s. 220): »For eksempel er der ingen påviselig positiv sammenhæng mellem fremadrettede foranstaltninger som vandstandsregulering og indførelse af kløver på den ene side og den gennem landboreformerne tilvejebragte orden i landbrugets organisation [herunder altså udskiftningen] på den anden side«. Men her hævner det sig, at han først lader udskiftningslovgivningen begynde med forordningen af 13. maj 1776, som han betegner som det »indledende skridt«. Havde han set nærmere på »excellencestyrets« landvæsenskommission, kunne han bl.a. have konstateret, at denne i høj grad sammenkoblede udskiftnings- og afvandingsproblemerne. F.eks. indhentede den ved cirkulærskrivelse af 4. maj 1759 fra de jyske godsejere (som forbedrede til udskiftningsforordningen af 8. marts 1760) svar på 4 spørgsmål, hvoraf de 3 første drejede sig om udskiftning af overdrev, gærder eller grøfter mellem sammenstødende byers marker og indhegning af for sig selv adskilt jord. Det 4. spørgsmål lød: »Hvorledes det og kunde iværksættes, at alle fælles åer blev oprensede samt fælles moser og moradser ved derudi opkastede grøfter udtør-

rede, for derved at vinde desto mere og bedre engbund og agerland?»

Endnu engang, for at disse kritiske kommentarer ikke skal fordunkle Thorkild Kjærgaards pionerindsats: Om end jeg på en del områder må tvivle på holdbarheden af hans tolkninger af de »non-lineære transformationer, som den økologiske revolution udløste«, tvivler jeg ikke i det fundamentale og i hovedtrækkene på, at en sådan fandt sted og må medinddrages i fremtidige tolkninger af dansk landbrugs og hele det danske samfunds historie.

Ingrid Henriksen

Bonde eller homo oeconomicus?

En kommentar

Udgangspunktet for min kommentar er en respekt for Thorkild Kjærgaards forfatter-skab i almindelighed og hans mod på at forsøge at punktere myter i særdeleshed. Dette mod fornægter sig ikke i disputatsen »Den danske Revolution«, hvor blandt andet »gårdmandslinjen« i dansk historieskrivning, myten om det succesfulde danske gårdmandsbrug, nok engang får sin sag for. Formålet med kommentaren er om muligt at stille lidt mere skarpt ind på nogle af de problemstillinger, bogen tager op.

Overskriften sigter til det næsten modsætningsfyldte forhold mellem praktisk landbrug og økonomiske overvejelser, der træder frem flere steder i disputatsens fjerde afsnit (p. 220–222). Der tænkes bl.a. på betragtningen om, at selvejet førte til, at gårdmandsklassen begyndte at interessere sig for »kapital og jordspekulation snarere end for landbrug«. Med fare for at synes forudindtaget i dette spørgsmål, vil jeg hævde, at der ikke nødvendigvis er en modsætning.

I det følgende vil jeg, ud fra mit eget begrænsede faglige udgangspunkt, koncentrere mig om nogle temaer, der har umiddelbar tilknytning til landboreformerne, herunder det tema, der rækker ud over disputatsens periode, men som i høj grad har forfatterens interesse, nemlig ejerformen i dansk landbrug

– spørgsmålet om »gårdmanden«. Tilgangen er altså nogle økonomisk teoretiske overvejelser kombineret med resultater af nogle empiriske undersøgelser.

Udskiftningerne fra fællesskabet er traditionelt blevet betragtet som et af de i økonomisk henseende vægtigste led i komplekset af reformer. Kjærgaard argumenterer overbevisende for disse som værende »reformer fra nedenu« (p. 146–151) og kritiserer dem i denne forbindelse (som det synes, berettiget) for at være »en ekspropriationsmekanisme til fordel for gårdmandstanden« (p. 223). Allerede Falbe Hansen (1888), der i modsætning til Kjærgaard tillagde landboreformerne stor positiv vægt i den økonomiske udvikling, beskæftiger sig (p. 131–151) ret indgående med, hvad også han betragtede som reformernes uheldige fordelingsmæssige følger. Mere skeptisk må man imidlertid stille sig over for Kjærgaards sammenkædning mellem udskiftningerne og det, han betegner som »1700-tallets økologiske krise«. Således hævdes det (p. 221), at »Mangelen på regulerende mekanismer som fællesskab« (i bl.a. Vestjylland), »der kunne dæmme op for de enkelte bønders uhammede egoisme, kan meget vel have været en af grundene til, at den økologiske nedbrydning i disse egne gik i gang meget tidligt«.

Udskiftninger i et økonomisk teoretisk perspektiv og med henvisning til dansk empiri er grundigt behandlet i en artikel af Raaschou-Nielsen (1990). Det er af pladshensyn kun muligt at berøre nogle få punkter, der har tilknytning til disputatsens emne. Man kan et øjeblik (af operationelle hensyn) dele udskiftningerne op i den del, der berører inddragelsen af tidligere fælles græsningsarealer, og den del, der berører sammenlægningen af tidligere spredte jordtilliggende under de enkelte bedrifter. De tidligere overdrev kan betragtes som en kollektiv ressource, der ikke gav problemer oprindeligt, enten fordi de ikke var udnyttet til deres kapacitetsgrænse eller, hvad der er mere sandsynligt i dette tilfælde, fordi adgangen til dem reguleredes af formelle eller uformelle bestemmelser i fællesskabet (i

retning af, hvor mange dyr der kunne sendes ud på arealet). Bliver det kollektive gode et knapt gode, f.eks. i forbindelse med en befolkningsstigning, som den der skete i 1700-tallet, må det kollektive gode enten privatiseres eller reguleres hårdere (jf. nutidens fiskekvoter) for at undgå overudnyttelse og økologisk krise. Raaschou-Nielsen (p. 58–59) argumenterer (med udgangspunkt i S. P. Jensens empiri (1987)) for, at der i det danske tilfælde snarere var tale om en stedvis overudnyttelse på grund af et sammenbrud i de fællesnormer, der havde reguleret græsningen på overdrevet. Et sammenbrud skabt af stigende befolkning og af en stigende social differentiering i landsbysamfundet. Netop på grund af disputatsens fokusering på ressourceproblemer og på spørgsmålet om ejendomsret kunne man have forventet en diskussion med udgangspunkt i den efterhånden righoldige litteratur indenfor institutionel teori. I stedet henvises der blot (p. 221) til et par enkeltstående vellykkede eksempler fra ind- og udland på, at kollektiv ejendomsret har været praktiseret frivilligt i nyere tid, mens der savnes overvejelser over de dybere årsager til, at den i disse tilfælde også er ophørt.

Den del af udskiftningerne, der vedrører sammenlægningen af de enkelte gårders jordtilliggende, individualiseringen af driften om man vil, angribes også i disputatsen. Angrebet tager to retninger: For det første henvises der til danske undersøgelsesresultater, som skal vise, at også bønder, hvis bedrifter endnu henlå i fællesskab, formåede at innovere. De indførte nye dyrkningsmetoder eller nye afgrøder, der satte udbyttet pr. arealenhed i vejret. Dette forekommer troligt, så meget mere som det er i overensstemmelse med udenlandsk empiri på området (se f.eks. Turner & O'Grada (1988) og Allen (1991)). Hvad der derimod er noget nyt og forekommer særdeles svagt dokumenteret, er, at bønderne efter udskiftningen skulle været blevet væsentligt *dårligere* til at klare deres bedrift. En enkelt dansk 1700-talsforfatter kaldes til vidne på, at de udskiftede skulle have optrådt noget forvirret. I sin iver for at vise, at lands-

byfællesskabet ikke direkte var bremsende, er forfatteren efter alt at dømme gået for vidt. De engelske undersøgelser fra anden halvdel af det 18. århundrede viser klart, at fremskridtene i arealproduktivitet fortsatte.

Sammenlægningen af jordene beskyldes for det andet (p. 222) for at have påført landbruget »en kostbar og pladskrævende infrastruktur med høje løbende vedligeholdelsesomkostninger«, i form af lange veje. Det nævnes end ikke og diskuteres langt mindre, at præcis det samme argument, nødvendigheden af mange adgangsveje (i dette tilfælde til de mange spredt beliggende jordstykker) udgør en væsentlig del af den traditionelle kritik mod de praktiske udslag af landsbyfællesskabet.

Landsbyfællesskabet som social og økonomisk institution i den danske sammenhæng var sandsynligvis ved at have tjent sin tid ud mod slutningen af 1700-tallet. Det skyldes den stedfundne befolkningsudvikling, og det skyldes nogle af landsbyboernes stigende grad af kontakt med markedet, jf. det følgende afsnit. Dermed være ikke sagt, at der ikke kunne være kommet en mere solidarisk jordfordeling ud af landboreformerne, end tilfældet var.

Bondeselvejets gennemførelse får sammen med udskiftningerne en central placering i argumentationen for, at landboreformerne har været en »møllesten om halsen på det danske samfund i 200 år« (p. 223). Det følgende er et forsøg på at gå ind i denne argumentation fra forskellige vinkler.

Som det blev nævnt i indledningen, tildeles det, der vel også kunne kaldes dansk landbrugs kommercialisering omkring og efter landboreformerne, en negativ valeur, mens adfærden før reformerne beskrives med positive ord som »dynamisk«. Ordvalget kan opfattes, som om gevinsten ved kommercialiseringen, det vil sige ved at en større del af produktionen markedsføres, alene skal ses i sammenhæng med konjunkturerne – altså prisstigningerne på landbrugsvarer i anden

halvdel af det 18. århundrede. Dette er uden al tvivl en vigtig del af forudsætningen for udviklingen i perioden. Det må imidlertid ikke overses, at det ikke er ligegyldigt, i hvilken institutionel ramme en prisstigning optræder. Johansen (1968) drager i sin disputats (p. 320–321) en parallel mellem den lave udbudselasticitet i nutidige udviklingsøkonomier og i 1700-tallets danske bondeøkonomi. I det ekstreme tilfælde har man set, at den markedsførte mængde faldt, når priserne steg. Når blot bønderne havde fået det pengebeløb hjem, de skulle bruge i forbindelse med visse afgifter og småindkøb, var deres interesse i markedet beskedent. Forudsætningen for en rationel respons på prisstigningerne er altså, at bønderne inddrages i *pengeøkonomien*. Og her kommer landboreformerne ind i billedet. Undervejs i reformperioden sker der en række mere eller mindre frivillige konverteringer af skatter, afgifter og lønninger fra naturalier til penge. Disputatsens henvisning (p. 155–156) til et stigende antal luksusgenstande i danske fæstegårde mod slutningen af 1700-tallet er et andet symptom på den stigende kontakt med markedet. Den afgørende faktor, der drager den danske bonde og dermed efterhånden omkring 80–90 pct. af landbrugsproduktionen fra en blandet subsistens- og pengeøkonomi ved midten af 1700-tallet ind i pengeøkonomien i 1800-tallet, er imidlertid, ifølge den mest omfattende studie af forholdet (Sigurd Jensen 1950, p. 10), netop *selvejekøbet*.

Processen er naturligvis mere gradvis og geografisk ujævn end her beskrevet. Alligevel vil jeg vove den påstand, at de gode konjunkturer danner den perfekte ramme om de forandringer, der skulle til for på længere sigt at få de danske bønder til at deltage i den arbejdsdeling, som er en forudsætning for højere vækst. Og her tænkes der også på vækst pr. capita.

Lad os vende tilbage til »møllestenen«. Som belæg for sin påstand om dansk landbrugs strukturelle svagheder som følge af landboreformerne citerer Kjærgaard Smout (1987, p. 96) for, at »dansk landbrug kun klarede sig

middelmådt i 1800-tallet set i europæisk sammenhæng« (p. 222–223). Det er på flere måder en mærkelig hjemmelsmand. Der er for det første tale om et indirekte citat, nemlig fra et arbejde af Allan Milward, hvori det danske landbrugs produktivitetstigning i sidste tredjedel af det 19. århundrede blot betegnes som »less striking« end f.eks. det ungarske landbrugs. Påstanden kvalificeres ikke yderligere og ligger således åben for fortolkninger. Ser man dernæst på Smout's hovedkonklusion, for så vidt angår den betydning, man kan tillægge besiddelsesformen i relation til landbrugets evne til rationel respons på ændringer i markedsvilkårene, lyder den, ordret citeret: »But whether models akin to the Lowland Scottish type, based on fairly substantial farmer tenants, or models akin to the Danish type, of peasant proprietorship, were best and exactly how and why, appears still to be the on the agenda for serious discussion among European historians« (p. 97).

Smout's pointe er efter min opfattelse helt central. Fremfor, som Kjærgaard, på forhånd at lægge sig fast på en opfattelse af bondeselvejet som en inoptimal besiddelsesform, bør man lægge op til en åben diskussion om, hvordan forskellige typer af ejerskab i landbruget fungerer i konkrete historiske sammenhænge. En sådan diskussion kunne være konstruktiv, også på baggrund af de danske erfaringer, og det er heller ikke på forhånd givet, at den ville falde ud til fordel for »gårdmandslinjen«.

En mere principiel diskussion kunne tage udgangspunkt i sociologisk og økonomisk teori om brugsformer og i empiriske data for, hvordan disse har fungeret i praksis. For så vidt angår empirien, viser en helt ny europæisk sammenligning (Van Zanden, 1991) en særdeles høj vækst i det danske landbrugs produktivitet fra 1870 til 1914, mens det ungarske her får bundkarakterer. Der er altså stof nok.

Blot for at tage hul på diskussionen vil jeg opregne nogle af de væsentlige områder, på hvilke Kjærgaard og andre mener, at et gods-ejet (eller måske statsejet) landbrug med forpagterbønder ville være bondeselvejet overlegent.

1) For ældre perioders vedkommende har nogle forfattere peget på manglende teknisk og kommerciel viden hos bønderne, således at innovationsspredningen mest foregik via godsejerne og deres funktionærer. Nu er Kjærgaard imidlertid nok den ivrigste fortæller på dansk grund for, at bonden allerede i 1700-tallet i vidt omfang var læsekyndig og i stand til selv at erhverve sig lod og del i tidens landbrugsfaglige viden (se f.eks. p. 156 og p. 225). Det er altså ikke noget argument mod selveje.

2) Indenfor de fleste produktionsgrene taler man om, at der findes stordriftsfordele. Der er blandt andet tale om kapitaludstyr, som ikke lader sig dele op, og som derfor enten ikke vil blive anvendt eller ikke anvendt på sin optimale kapacitet, hvor der er tale om mindre producenter. Dertil skal for det første bemærkes, at det danske gennemsnitslandbrug i europæisk sammenhæng var meget stort, blandt de største når der lige ses bort fra det britiske. For det andet og nok vigtigere var meget af det 18. og 19. århundredes kapitaludstyr, der mest var af biologisk art, ikke nødvendigvis så udeleligt endda. For det tredje og måske allervigtigste: da mekaniseringen af landbruget endelig blev en nødvendighed, formåede de danske selvejere at udnytte stordriftsfordelene gennem samarbejde. Det skete gennem andelsmejerierne, som også bemærket af Kjærgaard, men det skete også på et område som anskaffelsen af større maskiner til de individuelle brug. Den første maskintælling fra 1907 (Stat. Medd. 4.34) afslører en udstrakt brug af fælleseje og låne/lejeordninger. På denne baggrund mener jeg også at måtte afvise påstanden om, at manglende investeringer bliver en følge af selvejet.

3) Stordriftsfordele kan også bestå i en bedre arbejdsorganisation på de store enheder. Nogle forfattere har her fremhævet de store engelske forpagterbrug. Sagen er nu nok, at europæisk landbrug i modsætning til f.eks. plantagebrug, ikke egner sig specielt for en organisationsform med mange lønarbejdere under opsyn eller for akkordarbejde. Mange opgaver på en landbrugsbedrift må efter deres natur udføres på forskellige lokaliteter gennem en dag. (En undtagelse udgør natur-

ligvis sådan noget som høstarbejde.) Hvis der altså eksisterer et »overvågningsproblem« i landbrugsproduktionen, mener i hvert fald nogen, at selvejet og familiebruget er løsnin-gen.

4) Til »selvejets svøber« regner Kjærgaard endelig arvedelinger og kronisk gældsætning. Det første kan man ikke se bort fra, og Falbe Hansen & Scharling (1887, p. 249–250) nævner da også arvedelinger som en stigende årsag til prioritetsgældens vækst i anden halvdel af 1800-tallet. Dette er naturligvis ikke gunstigt for landbrugserhvervet isoleret betragtet. Man kan så filosofere over, om det i et mere udviklingsøkonomisk perspektiv er så dårligt, at der overføres ressourcer fra landbruget til personer i byerhverv, forudsat landbruget ikke ligefrem udsultes. En mere virkelig og alvorlig svøbe er den, der rammer landmændene qua deres position som råvareproducenter og som ofte højt gældsatte under de tilbagevendende prisfaldskriser i det 19. og 20. århundrede, med menneskelige tragedier og økonomisk spild i sit kølvand. Begrænser vi os imidlertid til at sammenligne med et godssystem som det engelske (og ser bort fra muligheden af statsejet jord), er det vel imidlertid en smagssag, hvorvidt dette klarede prisfaldskrisen fra 1870'erne bedre: Ifølge den engelske landbrugslitteratur drives også adskillige forpagterfamilier fra hus og hjem, mens jordejerne reagerer på forskellig måde, enten ved at lade opdyrkede områder forfalde til vildt græs, ved at nedsætte jordrenten og prøve at tiltrække mere nøjsomme typer som forpagtere eller ved i nogle få tilfælde selv at tage hånd i hank med de tidligere forpagterbrug gennem at inddrage dem under godset.

Kjærgaard er – ifølge sagens natur – voldsomt kritisk overfor dem, der vil søge at eksportere den danske gårdmandsmodel til udviklingslandene (p. 223). Den slags skal man nok også være forsigtig med. Alligevel kan jeg ikke lade være med at nævne den tyske udviklingsøkonom Senghaas' (1982) analyse af de øvrige europæiske landes indhentning af Englands forspring i det 19. århundrede. Han fremhæver blandt andet de nordiske lande for deres *forholdsvis* ligelige ressourcefordeling (de

finske skove, den danske landbrugsjord). I disse lande har den spæde indenlandske industri et efterspørgselsgrundlag på hjemmemarkedet, hvad den ikke har i en række syd- og østeuropæiske lande, hvor et lille aristokrati importerer luksusvarer og en forarmet landarbejderklasse ingenting efterspørger fra byerne. Men det er måske heller ikke en relevant modstilling?

Som en mere overordnet betragtning forekommer det mig, at Kjærgaard med sit meget brede koncept og med vægten på de økologiske kriser op til vore dage, næsten er ved at tabe det mindst lige så vigtige perspektiv af syne. Dansk landbrug og landbruget i den rige købedygtige del af verden lider under et tilsyneladende nærmest kronisk overudbudspøblem og har vel gjort det de sidste hundrede år. Det problem man har, når man producerer en vare med en lav indkomstelasticitet stadig mere effektivt, uden at der afvandrer tilstrækkelig mange producenter. Vi kan reagere med at beskytte markedet i vores del af verden, og vi kan reagere med at forsøge at blive så dygtige, at vi er de sidste, der må afvandre. Problemet kommer vi ikke uden om. En hel del af de dårligdomme, som Kjærgaard lægger på vores landbrugsstruktur, udspringer dybest set af dette.

Til afslutning vil jeg fremhæve det mod, Kjærgaard også har vist ved at gå så tværfagligt til værks i sin disputats. Risikoen er, at repræsentanter for diverse faggrupper kommer rendende med deres kritik. Jeg håber selvfølgelig, at Kjærgaard i sit fremtidige arbejde vil hente noget mere fra økonomien. Jeg er sikker på, at historisk interesserede økonomer også fortsat vil hente noget fra Kjærgaard.

Litteratur

- Allen, Robert C., 1991. The two English agricultural revolutions, 1450–1850, i Bruce M. S. Overton and Mark Campbell (ed), Land, Labour and Livestock. Historical studies in European agricultural productivity. Manchester.
Falbe Hansen, V., 1888. Stavnsbaands-Løsningen

- og Landboreformerne. Set fra Nationaløkonomiens Standpunkt. København.
- Falbe Hansen, V. og W. Scharling, 1887. Danmarks Statistik. Andet bind. København.
- Jensen, Sigurd, 1950. Fra patriarkalisme til pengeøkonomi. København.
- Jensen, S. P., 1987. Agrarøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede, Bol og by, Nr. 2.
- Johansen, Hans Chr., 1968. Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Aarhus.
- Raaschou-Nielsen, Agnete, 1990. Danish Agrarian Reform and Economic Theory, Scandinavian Economic History Review, Vol XXXVIII, Nr. 3.
- Senghaas, Dieter, 1982. Von Europa lernen. Entwicklungsgeschichtliche Betrachtungen. Frankfurt am Main.
- Smout, T.C. 1987. Landowners in Scotland, Ireland and Denmark in the Age of Improvement, Scandinavian Journal of History, Vol 12.
- Statistiske Meddelelser, 4. række. 34.
- Turner, Michael E. and Cormac O'Grada, 1988. On the road again with Arthur Young: English, Irish, and French agriculture during the industrial revolution. Journal of Economic History, XLVIII.
- Van Zanden, J.L., 1991. The first green revolution: The growth of production and productivity in European agriculture, 1870–1914, Economic History Review, XLIV, 2.

Steen Busck

En modelbyggers problemer

»En økohistorisk tolkning« kalder Thorkild Kjærgaard sin disputats. Tolkningen sker ved hjælp af en model, ikke en avanceret matematisk model som dem, man bruger i naturvidenskaberne og de systematiske samfundsvidenskaber, men en model af mere almindelig type, en tankemæssig stærkt forenklet gengivelse af virkeligheden, bestående af et sæt indbyrdes forbundne variable. Modellen skal ordne og forklare meget omfattende dele af den historiske virkelighed. Man kunne med et af Thorkild Kjærgaards egne udtryk kalde den »makroøkonomisk«. De grundlæggende variable, de hvis bevægelse bestemmer de øvriges, er økologiske. Deraf betegnelsen »øko-historisk«.

I sine grundtræk er modellen meget enkel: Hvis populationen øges ud over en bestemt grænse, vil trykket på naturen blive så stærkt,

at der opstår en økologisk krise. Krisen har følgende »anatomik«: Den naturlige vegetation skoven reduceres som følge af menneskenes behov for agerland, græsning, tømmer, gærdsel og brændsel. Resultatet bliver jordfygning især på lettere jorder og stigende grundvandstand med forsumpning og forsuring af jorden til følge. Kalkholdigheden falder og som følge af udpiningen også kvælstofindholdet. For at kompensere for det forringede agerbrug forøges kvægholdet ud over, hvad fodergrundlaget kan bære, kvægets foderstand forringes, og dyrene bliver modtagelige for epidemier.

En sådan krise opstod i middelalderens Vesteuropa. Den førte til epidemier også blandt menneskene, bl.a. den sorte død ved midten af 1300-årene, og resulterede i en radikal befolkningstilbagegang, hvorefter den økologiske balance genoprettedes. Omkring år 1500 var skoven atter udbredt. En ny cyklus indledtes. Folketallet steg på ny, og en ny krise opstod med kulmination et par hundrede år senere i første halvdel af 1700-årene. Denne gang blev resultatet imidlertid ikke en ny befolkningstilbagegang. Menneskene lærte sig at påvirke de fundamentale variable: skoven, jordfygningen, grundvandstanden og jordens indhold af kalk og kvælstof. De opfandt tekniske kriseløsninger, satte dem i værk og overlevede. I stedet for træ brugte de nu mere og mere et andet råstof, jern, og en anden energikilde, stenkul. Den tilbageværende skov blev fredet og plejet og ny skov plantet, jordfygningen standset ved omfattende sanddæmpning, grundvandstanden sænket ved dræning og kalkholdigheden forøget ved tilførsel af mergel. Endelig indførtes som det allervigtigste kulturkløver som en permanent afgrøde, der til stadighed fornyede jordens kvælstofindhold.

Denne »grønne revolution« og den krise, den var et svar på, er emnet for disputatsen. Revolutionen omfattede hele Vesteuropa, men Thorkild Kjærgaard holder sig med stadig udblik til resten af verden i det væsentlige til Danmark, hvorfor bogens hovedtitel lyder »Den danske revolution 1500–1800«.

Modellen begrænser sig ikke til det økologiske og makroøkonomiske plan, men udvides

til socialstrukturen, magtstrukturen og bevidsthedens og mentaliteternes plan.

Socialstrukturen ændredes ved et fald i den centrale variabel »marginaludbyttet«. Menneskene måtte arbejde uforholdsmæssigt meget mere for den sidste del af udbyttet. Samtidig med at den grønne revolution gav grundlag for et stigende folketal, førte dens teknik derfor til en drastisk forøgelse af arbejdstiden og et fald i reallønnen. Denne tendens ramte ensidigt det fattige flertal af bondebefolkningen, husmændene og deres familier, mens den bedrestillede del, gårdmændene, gik fri. En stigende inflation gjorde husmændenes levnedsmidler og gårdmændenes salgsvarer dyrere til gavn for de sidste og skade for de første. I samme retning virkede en forskydning af skattebyrden fra hartkornskatter til personskatter, og med indførelse af familiefæste cementeredes i 1700-årene klasseskellet mellem gårdmænd og husmænd.

Hvad magtstrukturen angik, førte den danske revolution til en stærk koncentration af magten i statens og embedsmændenes hænder på bekostning af adelen. Den gamle strid mellem kongemagt og aristokrati afgjordes til kongemagtens fordel. Dette var det væsentligste indhold i landboreformerne, hvis kerne var alliancen mellem statsagenter og gårdmandsstand. Magtkoncentrationen var ikke årsag til, men en følge af den grønne revolution.

Også på åndshistorien satte den økologiske revolution sit afgørende præg. Dette skete gennem de ændringer af »sygdomspanoramaet« og dødeligheden, som revolutionen medførte. De tidligere så frygtede epidemiske sygdomme pest og børnekopper forsvandt, og grundlaget for stærkere følelsesmæssige bindinger mellem forældre og børn blev tilvejebragt. Dog kom en ny sygdom, tuberkulosen, som især rammer yngre mennesker, ind og påvirkede »livsstemningen«, som er en central variabel i Thorkild Kjærgaards sammenkædning af økologi og åndsliv.

Thorkild Kjærgaards model er således en altomfattende, nærmest universalhistorisk model. Ambitionen er at forklare så godt som alt ud fra ændringerne i de grundlæggende økologiske variable.

I sin konsekvente rationalisme og naturalisme er Thorkild Kjærgaard nært beslægtet med teoretikerne i det 1700-tal, han har i fokus. Som hos oplysningsfilosoffen Thomas Malthus er grundfiguren en enkel modstilling af population og natur, og som hos oplysningsfilosoffen i det hele taget er den historiske drivkraft, som fører til løsning af de kriser, naturtvangen påtvinger menneskene, og dermed til historiske fremskridt, simpelthen fornuften – »ratio« – i ren teknisk forstand. Udbredelsen af denne tekniske fornuft til stadig bredere lag af befolkningen skete via en oplysningsproces, som blev muliggjort af en enkelt teknisk opfindelse: bogtrykkerkunsten. Hos Thorkild Kjærgaard som hos oplysningsfilosofferne står denne fornuft nærmest som den historiske udviklings sidste drivkraft, den selvbevægende bevæger.

En kritik af modellen kan have forskelligt udgangspunkt. Mest nærliggende for historikere af den danske tradition vil det være at stille spørgsmål af empirisk karakter som f.eks.: Var skoven så udbredt omkring år 1500, og havde den så stor betydning som råstof- og energikilde, som Thorkild Kjærgaard siger? Er sandflugtens historie helt korrekt fremstillet, og havde den på landsplan den store betydning, Thorkild Kjærgaard tillægger den? Hvornår slog landbrugstekniske forbedringer som dræning, mergling, domesticeret kløver og jernredskaber for alvor igennem i Danmark, ved midten af 1700-årene eller ved midten af 1800-årene? Er det korrekt, at den dominerende teori bag landboreformerne var liberalismen? Og så videre.

Jeg skal lade alle sådanne spørgsmål ligge, blot nøjes med et enkelt surt opstød af generel karakter over Thorkild Kjærgaards måde at dokumentere på. Han har som de fleste andre, der beskæftiger sig med førstatistisk historie, et kæmpestort repræsentativitetsproblem, som han tilsyneladende ignorerer. Han fremsætter en tese om, hvordan det forholdt sig, bekræfter den med en, to, tre, mange eksempler, og lader læseren sidde tilbage med spørgsmål som: jamen, hvad nu hvis de nævnte eksempler alle var atypiske, tilfældigt overleverede tilfældigheder? Kan man ikke bekræfte hvadsomhelst ved således at hobe

eksempler op til verifikation, som det hedder på latin? Hvad med lidt falsifikation, bare engang imellem?

Det er kun surt opstød, for havde Thorkild Kjærgaard fulgt falsifikationens princip, var der ikke kommet nogen syntese ud af det, kun detailanalyser af den art, som falsifikationens filosof, Karl Popper, og hans proselytter sværger til. Jeg skal ikke her tage deres parti, deltage i deres foragt for holistiske tankefigurer som den foreliggende, ja for modeller i det hele taget, blot brokke mig over, at Thorkild Kjærgaard giver dem for let spil ved at lade som om, modelbyggerens empiriske problemer slet ikke eksisterer.

Så vidt og så lidt om det empiriske. Nu til selve modellen. Jeg har et par indvendinger. De er at opfatte som den ene modelbyggeres solidariske kritik af den andens byggeri, men de er alvorlige nok.

Thorkild Kjærgaard ignorerer for det første et problem, som er fundamentalt for ethvert modelbyggeri, nemlig det problem, at modeller har en særlig tendens til at blive ahistoriske. En model er som et sæt af indbyrdes afhængige variable rigtignok beregnet på at beskrive og forklare forandring. Dette ligger i selve ordet variabel. Men enhver varians forudsætter jo både logisk og faktisk noget konstant. Der må findes en substans, noget invariant, der forandrer sig. Dette er et alment problem, som er indbygget i enhver tænkning: man kan ikke tænke forandring uden et begreb om det modsatte. Men det er af mere end filosofisk interesse. I historiske beskrivelser og forklaringer kan problemet optræde på en nok så håndfast måde. Det gør det f.eks. hos Thorkild Kjærgaard. Lad os se nærmere på et par af hans variable.

Først skoven, den naturlige vegetation på vore breddegrader. Skoven og behovet for træ optræder i hans model som den mest fundamentale variable, et sine qua non for samfundet forud for jern- og kulrevolutionen. Men var den det? På et vist niveau kan man tale om invariante menneskelige behov. Grundlæggende og konstante er behovene for forplantning, søde og beskyttelse imod kulde, sygdom og vold. Men behovet for træ er ikke i samme forstand et alment naturgivet behov.

Det er et specifikt, historisk og geografisk foranderligt behov, hvis omfang og form til hver en tid står til empirisk undersøgelse. Menneskene kan udmærket klare sig uden skov, hvad ikke blot Asiens nomader, men sandsynligvis også indbyggerne i det meste af Jylland har gjort i årtusinder. Det forekommer mig, at skoven har fået en alt for overordnet, næsten universel status i Thorkild Kjærgaards økohistoriske model.

Endnu tydeligere viser de indbyggede konstanter problem sig, hvor han går fra økologiens til økonomiens niveau. Her optræder variable som »landsbyproduktionen« og »timelønnen« uden nærmere definition eller diskussion. Det forudsættes, at læseren ved, hvad det drejer sig om. Det gør læseren naturligvis også, for begreber som »produktion« og »løn« er centrale i enhver nutidig avislæseres univers. Men hvordan forholdt det sig med disse begreber og det, de er begreber om, i 1700-årene? Dette spørgsmål stiller Thorkild Kjærgaard sig slet ikke. Han ophøjer dem uden videre til konstanter og løber derved en alvorlig risiko for at projicere moderne fænomener bagud i en tid, hvor de ikke hører hjemme. Hvad vil det f.eks. sige, at gårdmændene i 1700-årene »formåede at holde sig fri af reallønsfaldet«? (s. 151) Var gårdmændene lønmodtagere? Hvor udbredt var i det hele taget pengeløn og dermed fænomener som nominal løn og realløn i 1700-årene?

Thorkild Kjærgaard står ikke alene med dette problem. Det er meget udbredt og meget gammelt. Allerede oplysningsfilosoffen Adam Smith troede, at man kunne oprette et universelt gyldigt begrebsapparat for økonomiens område på samme måde, som Newton og andre havde gjort det for naturens. Og den moderne nationaløkonomis begreber rumsterer stadig rundt i tidligere århundreder, hvor de har en yderst begrænset anvendelighed. Men må vi ikke som historikere stille det krav til enhver model, ja ethvert begreb, at dets eventuelle historisk begrænsede gyldighed nøje undersøges og fastlægges, i det mindste betvivles, før vi går i gang med at bruge det?

Også hvor det gælder socialstrukturen og magtstrukturen, forekommer Thorkild Kjærgaards begreber ahistoriske. Klassebegre-

berne adel, borger, bonde og begrebet kongemagt/stat anvendes hen gennem århundrederne, som om der var tale om konstante fænomener, der forblev sig selv lig fra middelalderen til landboreformerne. Reformerne forklares ved den samme gamle modsætning mellem kongemagt og aristokrati, som var det dominerende træk i den middelalderlige magtstruktur. De betegnede kongemagtens endelige sejr, fordi denne snedigt nok tog bønderne som sine allierede.

Jeg anklager kort sagt Thorkild Kjærgaards model for ikke at være historisk nok. Det er velgørende med en god gammeldags »modernistisk« model efter 80'ernes postmodernisme, en »stor fortælling« efter alle de små og med nogle konstanter efter 80'ernes ekstreme historisme. Jeg skal ikke slutte mig til den Foucaultske modebølges »alting flyder« og benægte enhver invarians. Men historien – foranderligheden – skal have, hvad der tilkommer den, og det får den ikke hos Thorkild Kjærgaard.

Endnu en ting vil jeg anholde ham for. Han har et problem med sine subjekter. Hvad var det mere konkret for en størrelse, denne tekniske fornuft, som ved hjælp af bogtrykkerkunsten overvandt den økologiske krise? Hvor kom den fra, og hvorfor slog den igennem netop under denne krise og ikke under den senmiddelalderlige eller alle mulige andre økologiske kriser i historiens løb? Thorkild Kjærgaard opererer med en overmåde abstrakt homo oecologicus, som ikke giver Adam Smiths homo oeconomicus meget efter. Hvordan kunne det gå til, at 1700-tallets overtroiske bønder pludselig gav sig til at tænke så rationelt, at de læste bøger om domesticeret kløver og bagefter gik ud for at realisere det læste på deres marker. Dette forbliver et mysterium, et problem, som Thorkild Kjærgaard end ikke rejser. Han tænker fornuftigt ligesom de oplysningsfilosoffer, forvaltere og præster, som skrev alle de fornuftige bøger om kløver, mergling og dræning, men gjorde bønderne også det? Det fremgår dog af de selvsamme bøger, især af rapporter som Gregers Begtrup's og Landhusholdningsselskabets amtsbeskrivelser fra 1800-årene, at bønderne mange steder var

helt forfærdelig træge til at lære sig det nye. 1700- og 1800-årenes rationalister havde et problem, som den rationalistiske historiker i det 20. århundrede tilsyneladende slet ikke har opdaget.

Og hvad angår det politiske subjekt: Hvad var det for en gårdmandsklasse, som allerede i 1700-årene var så bevidst om sine egne interesser, at den kunne udgøre en politisk kraft, som kongen og hans embedsmænd kunne alliere sig med og vinde slaget mod aristokratiet? Er en sådan bevidsthed noget, en klasse bare har? Eller som på et givet tidspunkt falder ned fra himlen? Også her bliver Thorkild Kjærgaard os svar skyldig.

Apropos politik: Der ligger ved roden af hans model et stærkt politisk engagement i nutidens økologiske problemer og i det moderne landbrugs. Han vil gøre sin historieskrivning vedkommende, så den ikke blot bliver historie for historiens egen skyld. Derfor taler han med store bogstaver og kraftige forenklinger. Han er ude efter den selvtilfredse liberalistiske dyrkelse af selvejet, den gårdmandsline, som har præget historieskrivningen alt for stærkt, og som stadig præger den aktuelle landbrugspolitik. Hvad gør man, når man er enig med Thorkild Kjærgaard i disse holdninger, men samtidig modsat ham mener, at udskiftningen og selvejet faktisk havde den allerstørste betydning for udviklingen af dansk landbrug og dansk økonomi i det hele taget? Her er vi måske en del, som bliver Thorkild Kjærgaard et svar skyldig.

Ester Boserup

En kommentar til Thorkild Kjærgaards disputats om Danmarks grønne revolution

Thorkild Kjærgaards disputats er en analyse af forholdet mellem befolkningsvækst, økologiske ændringer, intensivering af landbruget og ændringer i landbrugsforfatningen i Danmark i perioden mellem 1500 og 1800.

Økokriser kan opstå af naturlige årsager upåvirkede af menneskenes indgreb i naturen eller som resultat af overudnyttelse af natur-

ressourcerne foranlediget af befolkningsvækst eller andre årsager. I den senere tid er den klassiske teori om, at befolkningsforøgelse resulterer i hungersnød ved at blive afløst af en lige så forenklet teori om, at befolkningsvæksten både i middelalderen, i den nyere tid, i u-landene og globalt i fremtiden førte og vil føre til økologisk sammenbrud. For den periode han har valgt at studere, undgår Kjærgaard denne fælde. Han påviser korrekt, at der var ikke alene tendenser til økologisk nedbrydning, men også til økologisk forbedring ved investeringer i jordforbedring og ændring af dyrkningsmetoderne.

Mere intensiv udnyttelse af marker og overdrev resulterer kun i økokrise, hvis landbrugere undlader at træffe de nødvendige beskyttelsesforanstaltninger i form af investeringer og tilførsel af næringsstoffer til markerne. Men sådanne foranstaltninger forøger naturligvis stykomkostningerne for landbrugsvarer. I den pågældende periode drejede det sig om forøgede arbejdsomkostninger, da perioden ligger før end den industrielle revolution gjorde anvendelse af mekaniseret udstyr og industrielle kemikalier anvendelige i landbruget, så landbrugsproduktion måtte udvides og forbedres ved brug af menneskelig og dyrisk arbejdskraft. Kjærgaard fremhæver derfor med rette, at mellem 1500 og 1800 var en forøget arbejdsindsats en respons til befolkningsudviklingen.

Men som Kjærgaard også fremhæver, må Danmarks historie i denne periode ses som en del af Europas historie. Danske landbrugere producerede ikke bare for det voksende hjemmemarked. Allerede fra periodens begyndelse var Danmarks økonomi en markedsøkonomi, hvis udvikling var baseret på en stor eksport af landbrugsprodukter, navnlig stude og korn, som betalte for en stigende import af råvarer, forbrugsgoder, udenlandske eksperter og militært udstyr.

Gode eksportpriser, som kunne dække de forøgede omkostninger ved intensivisering af arealudnyttelsen og mere arbejdskrævende produktion var derfor en betingelse, men i det meste af perioden var denne betingelse opfyldt, fordi de vesteuropæiske lande, som aftog vores landbrugsvarer, også havde befolk-

ningsstigning og derfor en udvikling af landbrugspriserne, som var tilstrækkelig til at dække de højere omkostninger ved mere intensiv hjemmeproduktion eller de forøgede transportomkostninger ved import fra mere fjernliggende indenlandske eller udenlandske producenter. Desuden drev de evindelige europæiske krige landbrugspriserne i vejret, så længe de varede, og navnlig når Danmark selv var neutral, gav eksportprisernes himmelflugt incitament til forøget arbejdsindsats og store investeringer for at forøge produktionen.

Metoderne til produktionsforøgelse var kendte, om ikke af bønderne så af landbrugsinteresserede godsejere, da Danmark ikke var en teknologisk leder henvist til at opfinde ny teknologi, men kunne overtage metoder, som allerede var benyttet i andre europæiske lande, men som naturligvis først blev indført i Danmark, når prisudviklingen gjorde dem rentable. Men når krigene ophørte, eller en periode med svigtende afsætning og faldende priser satte ind af andre grunde, var det naturligvis fristende at reducere produktionsomkostningerne ved at forsømme økologisk nødvendige foranstaltninger, og dette kunne resultere i lokal eller vidtspredt udpining af jorden, eller, som Kjærgaard fremhæver, nedhugning af skove for at muliggøre betaling af skatter eller anden gæld.

Landbrugsforfatningen var tilpasset til det dominerende trevangssystem med landsbyfællesdrift og græsning i store fælles overdrev og i brakarealer i omdriften. De store pestepidemier i de foregående århundreder havde efterladt et stort antal ødegårde og sparsomt benyttede overdrev, som nu gradvis blev inddraget i produktionen, som derfor kunne stige i takt med efterspørgslen efter landbrugsvarer fra ind- og udland, uden at større ændringer i metoder og landbrugsforfatning var nødvendige. Men i tidens løb førte det stigende befolkningspres i Danmark og eksportmarkederne til inddragning af mere vanskelig-dyrkbar jord under rotationen og til mere arbejdsintensive rotationssystemer. Dette er hovedårsagen til, at investeringer som vandkontrol og sandflugtsbekæmpelse bliver mere og mere almindelige under periodens forløb, og at

kobbelsbrug og plantning af kløver og andre foderafgrøder begynder at afløse det mere ekstensive trevangsbrug henimod periodens slutning som dokumenteret i disputatsen.

Nogle af de investeringer, som mere intensiv arealanvendelse nødvendiggjorde, for eksempel opløjning af overdrev, træfældning, grøftegravning og mergelgravning, egnede sig godt til den traditionelle arbejdsform med fællesarbejde blandt landsbyboerne og hoveri på godserne, men andre arbejder, såsom intensiv dyrkning af arbejdsintensive afgrøder og intensiv animalsk produktion kræver en mere motiveret arbejdskraft, og det blev mere og mere klart, at det gamle system var blevet uhensigtsmæssigt. Alligevel var de fleste godsejere naturligvis uvillige til at give afkald på det gratis hoveriarbejde, som var godt nok til mange af arbejdsopgaverne; de kombinerede lønarbejde og stigende anvendelse af hoveri, indtil landboreformerne afskaffede hoveriet.

Tidspunktet for landboreformerne viste endnu engang, at dansk landbrugs skæbne er snævert knyttet til den europæiske historie. Kjærgaard lægger, med rette, vægt på den kontrasterende udvikling i 1700-tallets første og sidste halvdel. Kontrasten har sit side-stykke og en væsentlig del af sin forklaring i den kontrasterende udvikling i den europæiske befolkning i disse perioder. Mellem midten af 1600-tallet og midten af 1700-tallet var befolkningsstigningen i Vesteuropa meget beskeden for ikke at sige stagnerende, men fra midten af 1700-tallet begyndte den at accelerere på grund af forandringer i både sygdomsbilledet og fødselshyppigheden. Det lave befolkningspres i århundredets første halvdel bidrog til at stabilisere landbrugspriserne, hvorimod befolkningsaccelerationen efter århundredets midte førte til stærke stigninger i landbrugspriserne og i England til, at landet skiftede fra korneksportør til kornimportør.

Danmark var kun en blandt mange permanente eller midlertidige landbrugseksportører i Europa. Konkurrencen mellem dem var effektiv, og for en stor og permanent landbrugseksportør som Danmark var de indenlandske priser afhængige af, hvad der kunne opnås på eksportmarkederne. Så i århundre-

dets første halvdel blev de danske landmænd klemte mellem den ugunstige prisudvikling og en stigende skattebyrde. De havde gode grunde til at reducere omkostningerne ved at spare på økoinvesteringerne og udpine jorden, indtil de store prisstigninger i århundredets sidste halvdel gav dem både midler og motivering til øko-opretning, modernisering af landbrugssystemet og stærk produktionsudvidelse. Eller, med Kjærgaards ord, »Danmarks grønne revolution« (s. 82–83), som var sammenfaldende med landboreformerne.

Det er ikke alene det formindskede befolkningspres, der kan forklare prisstabiliteten i perioden 1650 til 1750; ændringer i landbrugsproduktionen og transportsystemet i de vesteuropæiske lande spillede også en rolle. Vejbyggeri, som tog fart i denne periode, gjorde fjerntliggende landbrugsdistrikter med lav kapacitetsudnyttelse mere konkurrencedygtige i importlandene, sammenlignet med den udenlandske import, der overvejende benyttede den langt billigere søtransport. Desuden fik Danmarks korneksport konkurrence fra nye arbejdsintensive afgrøder af amerikansk oprindelse. Majsens bredte sig i Europa fra 1600-tallet, og kartoflerne blev af betydning fra 1700-tallet. De substituerede begge for de i Danmark dyrkede kornsorter, både i de fattiges ernæring og som foder.

I et landbrug i stadig vækst som det danske må landbrugsforfatningen med mellemrum tilpasses til den teknologiske udvikling, som det skete ved landboreformerne i Danmark. Det er katastrofalt, hvis magthaverne eller landbrugerne selv ændrer eller undlader at ændre landbrugsforfatningen ud fra politiske eller sociale hensyn uden at tage tilstrækkeligt hensyn til de ændringer, der har fundet eller er ved at finde sted i den teknologiske udvikling i landbrugssektoren og i samfundsøkonomien, indenlands og udenlands.

Den landbrugsforfatning, som skabtes ved landboreformerne, med vægten på middelstore selvejerbrug, assisteret af små husmænd og dårligt betalte landarbejdere, var rationel, da den blev indført, men den ophørte med at være det i de næste århundreder, da den industrielle revolution muliggjorde anvendelse af industrielt fremstillede kemikalier og me-

kaniseret udstyr i landbruget. En ny periode oprandt for europæisk og dansk landbrug, hvor den utilstrækkelige strukturtilpasning til den teknologiske udvikling medførte stigende landbrugsbeskyttelse og statstilskud og deraf følgende overproduktion og miljøskader.

Der er mange fællestræk mellem udviklingen i Danmark mellem 1500 og 1800 og udviklingen i mange udviklingslande i dette århundrede. Intensivt landbrug har stadig højere stykomkostninger end mere ekstensivt, og befolkningsforøgelse kan stadig føre til fremme af udviklingen i nogle tilfælde og til økokriser i andre. Men tilstedeværelsen af teknologi, som ikke eksisterede før den industrielle revolution, har gjort det muligt for de fleste udviklingslande at forøge landbrugsproduktionen langt hurtigere, end det skete i Danmark og andre europæiske lande i perioden mellem 1500 og 1800; derved forhindres de altomfattende hungerkriser, som engang ansås som det uundgåelige resultat af den hurtige befolkningsvækst. Men eksistensen af teknologi, som ikke fandtes i tidligere århundreder, har gjort valget af den rette type af landbrugspolitik og landbrugsforfatning i udviklingslandene langt mere kompliceret end det historiske valg i Danmark og andre europæiske lande.

Hertil kommer den fundamentale ændring i vilkårene for international handel med landbrugsvarer mellem dengang og nu. Siden Danmark drog fordel af den fri europæiske markedsøkonomi for landbrugsvarer, er denne forsvundet. I dag kan mineralfattige lande som Danmark, der endnu ikke er blevet konkurrencedygtige i forarbejdede varer fra bysektoren, ikke betale med fødevarerexport for de nødvendige råvarer, energi, forarbejdede varer og tjenesteydelser. USA's og Europas enorme landbrugsstøtte og dumping af landbrugsvarer på verdensmarkedet til priser, der svarer til en brøkdel af de rigtige produktionspriser, ødelægger eksportmarkederne ikke alene i de industrialiserede lande, men også i andre udviklingslande, som naturligvis foretrækker de billigste produkter. På grund af klimaforskellen mellem de industrialiserede lande og de fleste udviklingslande, er det naturligvis først og fremmest eksporten af

ikke-tropiske afgrøder og dyriske produkter, som bliver ramt, men det gælder også tropiske produkter, for eksempel rørsukker og vegetabiliske olier, der er substitutter for ikke-tropiske varer.

Dette begrænser eksportmulighederne fra de mindst-udviklede, mineralfattige lande til et ringe antal tropiske produkter, navnlig kaffe, te og kakaobønner, som derfor lider under overproduktion og regelmæssigt tilbagevendende prissammenbrud, når nye plantager bliver produktionsmodne. Ikke-tropiske lande i denne kategori er endnu værre stillet og har praktisk talt ingen eksportmuligheder. De må leve af gaver eller lån, som de ikke kan tilbagebetale på trods af, at det ikke er kapitalmangel, men manglende afsætning for landbrugsvarer, som forhindrer dem i at supplere deres subsistensøkonomi med en voksende markedssektor.

Bidragyderne til debatsektionen om Thorkild Kjærgaards disputats er:

Karl-Erik Frandsen: Docent, dr. phil., ansat ved Institut for Historie ved Københavns Universitet. Artiklen er stort set identisk med indlægget ved Thorkild Kjærgaards disputats som 2. officielle opponent.

Bent Aaby: Overinspektør ved Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser. Ekspert i pollenanalyse.

Sofus Christiansen: Professor i kulturgeografi ved Københavns Universitet. Forfatter til en række afhandlinger om tropisk landbrug.

Dan Ch. Christensen: Historiker, lektor ved RUC, leder af forskningsprojektet TISK om dansk teknologihistorie.

Birgit Løgstrup: Arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland. Hun blev i 1983 dr. phil. på afhandlingen: *Jorddrot og offentlig administrator*.

Jens Holmgaard: Fhv. landsarkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland. Forfatter til en lang række afhandlinger om landboreformernes periode.

Ingrid Henriksen: Cand. polit., lektor ved Københavns Universitets økonomiske institut. Bl.a. medforfatter til Dansk Socialhistorie bd. VI og VII.

Steen Busck: Historiker, lektor ved Historisk Institut ved Århus Universitet. P.t. dekan for det humanistiske fakultet.

Ester Boserup: Økonom. Hendes bog: *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure* fra 1965 bragte en betydelig fornyelse i den internationale landbrugshistoriske forskning.

Anmeldelser

Plov og pen. Festskrift til Svend Gissel 4. januar 1991. Udgivet af Det kongelige Bibliotek og Landbohistorisk Selskab, København 1991. XIV + 280 sider, ill. 274,50 kr.

Som festskrift er dette til Svend Gissel typisk. Det rummer en hyldest fra hans nærmeste fagfæller i form af 19 spændende artikler om vidt forskellige emner og afsluttes med en bibliografi over fødselarens hidtidige arbejder. Mere atypisk er det, at et par af artiklerne rummer en speciel hyldest til Gissel: Karl-Erik Frandsens artikel om Tåstrup Valby, hvor Gissel har boet siden 1925, og Bente Holmbergs filologiske eftersporing af det oprindelige stednavn Gissel og dets herkomst.

Som titlen på festskriftet og udgiverens sammensætning antyder, afspejler festskriftet Gissels virke på to felter, nemlig inden for den landbohistoriske forskning, hvor han bl.a. ledede det nordiske ødegårdsprojekt og gennem ni år var formand for Landbohistorisk Selskab, og inden for biblioteksvæsenet, hvor han siden 1950 har været knyttet til Det kgl. Bibliotek, fra 1966 som førstebibliotekar. Denne klare tvedeling i virkefeltet afspejler sig dog ikke i festskriftets disposition, da redaktionen ved Harald Ilsøe og Bent Jørgensen (initiativtager var egentlig nu afdøde Marton de Hartyni) har valgt at ordne artiklerne alfabetisk efter forfatterne. Det er derfor ganske tilfældigt, at Frandsen som den første bringer sin særlige hyldest.

Inden for det landbrugshistoriske område spænder artiklerne lige fra landbrug i Mesopotamien i perioden 2200–1600 f.Kr. over en række bidrag vedrørende middelalder og 1600-tallet (Gissels forskningsmæssige tyngdepunkt) op til trafikkorridorer til København i dette århundrede.

I en lidt utraditionel synsvinkel anskuer Viggo Nielsen øde marker som bevaret kildemateriale; det gælder både de keltiske oldtidsagre og de fra middelalder og nyere tid kendte højryggede agre. Bevaringsproblematikken er uændret, selv om der i det forløbne år er kommet en ny naturfredningslov, som åbner for en mere administrerbar beskyttelse. Interessant er påvisningen af driftsmæssige og bebyggelsesmæssige omlægninger i højmiddelalderen. Det gælder Sölve Göransson's påvisning af, at ligesom der på Falster kan spores geografiske og dermed også kronologiske forskelle i præstegårdens integration i dyrkningsfællesskabet, kan det tilsvarende påvises på Øland. Blot med den forskel, at mens det kronologiske skel synes at ligge omkring 1300 på Falster med indførelsen af de solskiftede landsbyer, ligger det 100 år tidligere på Øland, der også opviser meget regulerede landsbyformer. Ud fra marknavnemateriale kan

Bent Jørgensen påvise, at senere kendte stednavne ikke kan påvises før 1300, og at omvendt stednavne efter nedlagte bebyggelser kendt før 1300 ikke kan påvises i 1600-tallets navnestof. Dette antyder store driftsomlægninger omkring 1300 (anmelderen føler sig dog ikke helt overbevist om gyldigheden af dette for Gammeltoft-navnene ved henvisningen til de falsterske undersøgelser – jvf. ovennævnte at Falster synes at være et særtilfælde).

Fra Sønderjylland eftersporer Wolfgang Prange i en spændende gennemgang mark guld begrebet på Angel, hvor det særligt var i brug som jordemål op til nyere tid. Det påvises, at mark guld og otting størrelserne i middelalderen dækkede lige store enheder, men at mark guld senere har udviklet sig til at dække mindre enheder. Fra andre dele af Sønderjylland kan beregnes at der i 17. og tidlige 18. århundrede gik 5 ha på en mark guld og 10 ha på en otting.

Jørn Sandnes diskuterer indførelsen af sæterbruget i Norge og mener, at det først er udviklet i 1700-tallet, hvor det også blev skatteobjekt. Indtil da havde høhøsten på de ellers kun til græsning brugte store udmarker været dominerende som middel til at sørge for vinterfoder. Men først ret sent fik bønderne behov for at udvide driften ved at flytte med dyrene op i bjergene om sommeren. Af andre nordiske bidrag skal fremhæves to finske, Eljas Orrmans bebyggelseshistoriske analyse af adelsgodsets udbredelse i middelalderen og 1500-tallet samt Eino Jutikkalas spændende indkredsning af årsagen til massedød og ødelæggelse i årene 1696–97: sult var kun et symptom, mens plettyfus var den egentlige årsag. Eva Österberg diskuterer om bøndernes salg af jord i 1600- og 1700-tallet skal opfattes som et gradvist opstået behov, eller om det er en pludseligt opstået krisereaktion, som indfører kapitalistiske træk i bondestanden.

Ganske instruktiv er Erland Porsmoses artikel om begreberne faldtal og kornproduktion. Der bør lægges større vægt på den nominelle kornhøst frem for på et fiktivt faldtal, da meget afhænger af, hvor tyndt man sår. Ud fra en gennemgang af det fynske Vindinge herreds oplysninger om tiende kan der udledes, at produktionen pr. helgård lå på 30–45 tdr. korn pr. år. Det svarer til et langt lavere høsttal i 1500–1600-tallet end hidtil antaget og dermed også et langt mindre årligt besået areal. Men dermed antydes også ekspansionsmuligheder. For Tåstrup Valby påviser Frandsen for en typisk gård i den ret velstående landsby, at ud-sæden i 1697 var 46 tdr. Med faldtal på 4–5 vil det give en høst på ca. 200 tdr. korn, hvorfra skal gå 100 tønder i afgifter og skatter, således at der er 100 tdr. til salg og forbrug. Interessant er også

påvisningen af overensstemmelsen mellem bonitetsvurderingen i 1682 og den faktiske udsæd, at i 1697 såedes byg og rug i de åse, der i 1682 taksredes som byg- og blandkornsjord, mens der sås havre i boghvede- og havrejorden.

Blandt artiklerne inden for bogvæsenet skal nævnes Vello Helks indkredsning af, hvor mange stambøger der må være gået tabt (begrebet stambog forklares ikke – det forudsættes bekendt!), Harald Ilsøes skarpsindige påvisning af, at malteseridderen Augustin von Mørsberg aldrig var i Skotland og Norge i 1592, som han hævder i sin rejse-skildring, og Erik Petersens skildring af, hvordan Flatøbogen – det islandske håndskrift, hvori beretningen om nordlændingenes opdagelse af Amerika findes – nær var kommet til USA i original (en aktuel trykfejl sætter anledningen i 1892 til at være 500-året for Columbus' opdagelse af Amerika).

Alt i alt er det en fornem markering, der her er sat af Svend Gissels virke i dansk historieforskning.

Per Grau Møller

Karl Nielsen: *Vor mand og råd. Bjørn Andersen til Stenalt, Bjørnsholm og Vår 1532–1583*. Udgiver-selskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland 1991. 192 s., ill. 294 kr.

Bogen om Bjørn Andersen er skrevet af Karl Nielsen, lektor ved seminariet i Ranum, som har ladet sig inspirere af det nærliggende tidligere kloster og senere herregård Vitskøl. I århundreder bar herregården navnet Bjørnsholm efter Bjørn Andersen, som mageskiftede sig til det gamle kloster og gav det sit navn. »Hvem er denne Bjørn Andersen«, spørger Karl Nielsen i sit forord og må straks efter selv erkende, at et dækkende svar på dette spørgsmål ikke kan gives.

Der findes ganske vist et stort skriftligt kildemateriale, som Karl Nielsen har fundet og udnyttet med stor ihærdighed og opfindsomhed. Men som han selv fremhæver, er det meget ensidigt. Administrationen tegner sig for størstedelen af kilderne, mens der praktisk taget ingen kilder er til Bjørn Andersens egne synspunkter – og meget få til hans privatliv. Der er derfor ikke tale om en egentlig biografi. Man kan forenklet sige, at Karl Nielsen ikke kan fortælle meget om, hvem Bjørn Andersen var, men nok en hel del om, hvad han gjorde. Bogens hovedtitel er da også bevidst anonym for at understrege en mere almen gyldighed. Først undertitlen nævner bogens hovedperson, der på mange måder må tjene som et konkret eksempel på karakter og indhold af højadelsmandens karriere og hverv.

Bogen tager efter en kort skildring af Bjørn Andersens slægt og barndom og hans første tid som godsejer (s. 11–28) fat på alle hans officielle erhverv (s. 29–136). En sekvens om hans private mageskifter og hans tid som jysk godsejer (s. 137–

53) følger, hvorpå bogen klinger ud med hans lensmandstid på Aalborghus og endelig hans og – med hans sønner – Bjørn-slægtens mandslinies død.

Meget af det, der står i bogen, vedrører som nævnt ikke specielt Bjørn Andersen. Det myldrer med ordrer fra kongen eller kancelliet stilet til lensmændene i almindelighed. Karl Nielsen gør godt rede for forudsætninger og problemer ved hver enkelt af de mange sager, hvor Bjørn Andersen – ofte som en blandt mange – var involveret. Det kan ikke undgå at virke lidt overvældende i det lange løb med disse detaljer og afgørelser om mere eller mindre inferiorer sager, men det giver i al fald et klart indtryk af, hvor flittige Bjørn Andersen og hans standsfæller skulle være som administratorer.

Det er nu alligevel både for Karl Nielsen og for læseren en særlig fornøjelse, når det i glimt lykkes at skimte lidt mere om Bjørn Andersens person og hans tilværelse uden for rammerne som administrator og effektiv godsejer. Kapitel 9 »Blandt standsfæller og højlerde« er det, der kommer nærmest på at vise andre sider af Bjørn Andersen. Her møder man ham som støtte for unge studerende, og han har nær forbindelse til Anders Sørensen Vedel. Ved en lejlighed underholdt han Vedel om Lisbjerg kirke ved Århus, der ifølge sagnet var bygget på Poppo's tid og stadig havde epitafier, »der antages at være opsat til erindring om de ældste biskopper«. Den gamle kansler Johan Friis udåndede i 1570 i armene på Vedel og Bjørn Andersen, og da Vedel siden udgav sin ligprædiken med mindedigte, var Bjørn Andersen aktivt involveret og tog skarp afstand fra det digt, som rektor Erasmus Lætus havde forfattet: »De rim, doktor Rasmus har sendt Eder, og I sendte mig indelukt i det beseglede papir, behager mig ikke, og [jeg] vil ikke have hans rim og våseri iblandt de andre godtfolk...«.

Foruden de skriftlige kilder findes også ikke-skriftlige kilder, der knytter sig direkte til Bjørn Andersens virke. De behandles ikke i selve teksten, men en del af dem optræder som illustrationer. Måske kunne en nøjere betragtning af disse kilder give grundlag for flere overvejelser om Bjørn Andersens mindre velbelyste sider.

Et eksempel er fotografiet s. 111 af en altertavle, som Bjørn Andersen skænkede til Voer kirke i 1573. I hovedteksten fortælles, hvordan selvejerbønderne i Voer i 1550'erne tabte en næsten hundredårig strid med Bjørn-slægten om ret til jordstykker ved Voer, og hvordan Bjørn Andersen i 1570'erne endelig fik held til at gøre de tidligere selvejere til sine fæstere. »Mon bønderne i Voer var bæret over den flotte gave, eller opfattede de den som en demonstration, der mindede dem om nederlaget i deres lange kamp mod godsejerne på Stenalt?«, spørger billedteksten. Det er et godt spørgsmål, som får læseren til at se på tavlen med nye øjne. Man bemærker, at tavlen i lukket stand faktisk ikke fremviser andet end våbenskjolde og personalhistoriske oplysninger om Bjørn og hans

familie, mens fodstykkeets bibelcitater er ene om at repræsentere et religiøst indhold. Prioriteringen er ikke enestående for tiden, men viser dog lidt om Bjørn Andersens selvforståelse. Mange adelige givere var trods alt mere diskrete.

Selv om de ikke-skriftlige kilder måske kunne have været diskuteret mere, er det i al fald godt, at der er illustrationer i bogen. Men kvaliteten er alt for ujævn! De fotografier, der er leveret fra Landsarkivet, fremtræder mærkeligt lyse og flimrende, vistnok dels på grund af rystede eller overbelyste oplæg, dels på grund af en uheldig brug af raster ved trykningen. Farvebilledet på bogens omslag er ligeledes uskarpt. Et enkelt foto s. 147 er så ussel, at redaktionen ubetinget burde have udeladt det, i det mindste for fotografens skyld.

Disse skavanker ærgrer utvivlsomt også forfatteren, når bogen i øvrigt fremtræder så smukt med fast bind og pænt tryk. Han kan til gengæld godt som helhed være tilfreds med sit resultat.

Poul Grønder-Hansen

Hertug Hans Hospitalet i Haderslev. Udgivet af Konservatoratet. Forlaget Gammelting. Haderslev 1991. 96 s., ill. 98 kr.

I 1569 grundlagde hertug Hans den ældre et hospital med en kirke som asyl for gamle og svagelige og opførte en bygning til formålet.

Bygningen eksisterer stadigvæk, og faktisk fungerede hospitalet efter sit formål lige til 1983, mens kirken stadig er i brug som annekskirke til Haderslev Domkirke.

Hospitalet skulle efter fundatsen ledes af et »konservatorat«. Dette eksisterer selvfølgelig også bestående af byens borgmester, hans forgænger, stiftamtmanden og domprovsten, og dette eksklusive udvalg har formålet at gennemføre en højst tiltrængt restaurering af det gamle hus samt dets anneks, opført i 1787.

Forud for restaureringen blev der gennemført en undersøgelse af hospitalets historie af lederen af Haderslev byhistoriske arkiv, Jakob Røjskær, medens to arkitekter: Henrik Gram og Jørgen Overby ved omfattende bygningsarkæologiske undersøgelser med stor sikkerhed kunne fastslå bygningens oprindelige form og udsende. Det viste sig blandt andet, at der under huset var en oprindelig kælder, som ingen havde kendskab til.

Som et biprodukt af arbejdet er disse undersøgelser sammen med flere mindre bidrag blevet udgivet i en pæn lille bog med fine illustrationer, således at læserne sammen med udgiverne kan glæde sig over, at det til trods for trange tider har været muligt at bevare dette værdifulde bygningsanlæg som en fin gave til Haderslev ved byens 700 års jubilæum.

Karl-Erik Frandsen

Det kongelige danske Kunstammer 1737, bind I–II ved Bente Gundestrup, Nationalmuseet og Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck 1991. XXXIX + 417 s. og VII + 477 s., ill. 785 kr.

Det hele begyndte i 1977 på Nationalmuseets 4. afdeling, Etnografisk Samling. Her var man blevet klar over, at samlingen, set i international sammenhæng, ejer et usædvanligt stort antal genstande, hvis museumshistorie med sikkerhed kan føres tilbage til det 17. og 18. århundrede. I årene 1977–79 gennemførte afdelingens personale en registrering af de ca. 1.000 stk. etnografica, som kan føres tilbage til det gamle Kongelige Kunstammer. Dette var i 1820'erne blevet nyregistreret og genstandene fordelt mellem flere, til dels endnu eksisterende, museer. På denne måde udskiltes også, hvad der senere blev Etnografisk Samling, og det gælder for dansk museumsvesen som helhed, at vort tidligere Kongelige Kunstammers oprindelige bestand er bedre bevaret end i andre europæiske lande, hvor man tidligere har haft sådanne »Kunst- und Wunderkammern«.

Juli-oktober 1979 viste Etnografisk Samling derpå en udstilling, »Det Indianske Kammer«, hvortil blev udgivet et fyldigt, gennemillustreret katalog på dansk og engelsk, redigeret af 4. afdelings overinspektør Torben Lundbæk og historikeren Bente Dam-Mikkelsen (nu Gundestrup).

I efteråret 1979 nedsattes et koordineringsudvalg af repræsentanter for alle de museer, som i dag ejer kunstkammergenstande, med det formål at gennemgå de mange bevarede kunstkammerarkivalier og derpå efterhånden udgive inventarierne for 1737, 1775, 1807 og 1827. Ved dette kunstkammerprojekt ansattes Bente Gundestrup som leder, og det fik til huse på Nationalmuseet med rigsantikvar Olaf Olsen som øverste tilsynsførende. Med en lang række skiftende hjælpere og ofte under betydelige finansielle vanskeligheder er man nu nået så vidt, at de to første, store og statelige bind foreligger, fuldt gennemillustrerede og med dansk og engelsk tekst. De rummer inventarium 1737, den sidste komplette fortegnelse over Det kongelige danske Kunstammer, som indtil ca. 1820 kunne bese i de oprindelige lokaler i øverste etage af Rigsarkivets nuværende bygning. For alle danske historikere, ikke blot museumsfolk, men også arkivforskere, lokalhistorikere og amatørarkæologer er det af betydning at vide, at der nu findes en offentliggjort fortegnelse over ældre museumsgenstande, endda med fotografisk gengivelse af alle dem, som stadig er bevaret. Synlige fortidsminder skal visualiseres. Enhver historiker kan gøre det ved lejlighedsvis slentreture gennem en eller flere af Nationalmuseets afdelinger. På samme måde kan man nu gennemblade et værk, der ikke blot viser, hvad man kan finde i vort hovedmuseum, men i en lang række andre.

Noget let tilgængeligt værk er det ikke. Man må begynde med at orientere sig, gennemlæse indledningen og finde de mange, ikke alle lige gennemskuelige forkortelsers betydning, se på grundplanen over det gamle kunstkammer, hvis sagfordeling mellem de otte »kamre« langtfra var konsekvent.

Manuskriptet til 1737-inventariet skulle heller ikke læses af alle og enhver. Det var et juridisk dokument over, hvad en afgående kunstkammerforvalter overlod i sin efterfølgers varetægt. Det er et foliobind på godt 900 sider, hvoraf nærværende udgave udelader de første 640. Deri findes en fortegnelse over mønt- og medaljesamlingen, som allerede i 1780'erne udskiltes og anbragtes på Rosenborg. Den danner baggrunden for Nationalmuseets nuværende 6. afdeling, Den kongelige Mønt- og Medaillesamling. På de resterende 260 sider, 641–908, er registreret ca. 4.000 numre, hvoraf godt og vel halvdelen er identificeret. Men en stor del af de uidentificerede er naturhistoriske typegenstande, som i dag kun vanskeligt kan bevises at være eksemplarer fra Kunstkammeret. For nogle af kamrene gælder det til gengæld, at to trediedele eller mere er identificeret.

Nu kan man altså gennemblade dette store værk, se på billederne og prøve på at forestille sig, hvordan man oplevede et kunstkammerbesøg indtil for 175 år siden. Hvis man begynder i »Forstuen Allernederst under til Gaden« (som er registreret til allersidst, se andet bind p. 452) stod her tre store, udstoppede dyr, en lille elefant, en stor økse og en hvalros samt et slangeskelet. Endvidere seks malerier, de fem forestillende mærkelige dyr og frugter, samt en stærkt medtaget gipsmodel af hesten på Kongens Nytorv. Går man derefter ovenpå til de egentlige kamre, bør man tænke sig at stå foran de enkelte skabe og se på deres indhold, men dog ikke glemme at kaste et blik på, hvad der hang på væggene. Der er mange malerier og skulpturer. Kunstkammeret hed det jo officielt, men begrebet »kunst« omfattede såvel de skønne kunster, maleri og skulptur, som kunstfærdigt forarbejdede genstande af materialer fra naturens tre riger, dyre-, plante- og mineralriget. Det store katalog over Ole Worms museum var blevet trykt i 1654, og hans samling indlemmedes kort efter i Kunstkammeret. Kataloget var inddelt i fire bøger, de tre første rummede naturgenstande fra de tre »riger«, var altså et naturalieckabinet med rent videnskabeligt sigte. I fjerde bog var kunstgenstandene beskrevet, ordnet efter materialer, altså efter samme princip som det øvrige. Dette spores også i de følgende kunstkammerinventarier, men allerede i 1737 er de skønne kunster stærkt repræsenteret. Det var altså et virkeligt »Kunst- und Wunderkammer«. I årtierne før og efter 1800 afgaves, foruden medaljesamlingen, også efterhånden de naturvidenskabelige genstandsgrupper. Ved den store reorganisering efter 1820'erne samledes de skønne kunster,

malerier og skulptur, i det kongelige billedgalleri på Christiansborg, forløber for det nuværende Statens Museum for Kunst. Allerede forinden var arkæologiske genstande samlet i Museet for nordiske Oldsager. På samme måde indgik de øvrige kunstkammergenstande i specialsamlinger, hvoraf de vigtigste nu er Nationalmuseets forskellige afdelinger og Rosenborgsamlingen.

I indledningen til første bind, p. XXI–XXV findes en gennemgang af de enkelte kamres indhold. Det havde nok været forbrugervenligt, om den var blevet gentaget i forenklet form på et af forsatsbladene med sidehenviisning til trykudgaven. I andet bind p. 461–474 opregnes alle de bevarede genstande grupperet efter de samlinger, hvor de i dag findes. Indgangsnumrene er de nu gældende museumsnumre, dels arabertal, dels den lidt besværlige nummerering fra 1827 (f.eks. CAc155). Denne bruges endnu inden for NO4 (Et-nografisk Samling) og NO5 (antiksamlingen). NO5 er, lidt misvisende, placeret p. 469 mellem NO2 (Danmarks Middelalder) og NO3 (Dansk Folkemuseum).

Registre savnes meget. Hvordan finder man Gunhildkorset eller Vejrum-Urnen? I langtidspalterne indgår da også registre, men de forudsætter, at også de tre senere registranter er blevet trykt, så det kan komme til at være en årrække, før de kan udarbejdes. For at lette benyttelsen af det nu udgivne er der allerede udarbejdet et foreløbigt navnerregister omfattende portrætter, omtalte personer, kunstnere og håndværkere samt stednavne. Det er tilgængeligt ved henvendelse til projektlederen.

Det er et kæmpearbejde, der er udført – og det med stor dygtighed.

H. D. Schepelern

Rosenholm. Redigeret af Frits Nicolaisen. Randers Amts Historiske Samfunds skriftserie nr. 4, 1991. 188 s., ill. 240 kr. (medl. 180 kr.).

I 1989 udgav Randers Amts Historiske Samfund en gedigen monografi om godset Fussingø (anm. i Fortid og Nutid 1990 s. 226). Nu har de gjort det igen, men emnet er denne gang Rosenholm slot ved Djursland og Rosenkrantz-slægten, som endnu ejer bygninger og park. Det frugtbare ved ideen med at dele opmærksomheden nogenlunde ligeligt mellem de fysiske rammer og den besiddende slægt demonstreres på ny. For Rosenholm giver det baggrund for at forstå, hvorfor der blev bygget og anskaffet kostbart inventar i én ejerperiode frem for en anden. Når man i den senere del af bogen når til Erna Lorenzens instruktive afsnit om billedtæpper og gyldenlæder fra 1720'erne, ved man allerede fra Carsten Porskrog Rasmussens afsnit om Rosenkrantz-slægten, at et brud i ejeren Iver Ro-

senkrantz' embedskarriere netop i disse år betød mere opmærksomhed omkring gods og bygninger. Den slags etablering af sammenhæng i stoffet er især værdifuld ved et værk med flere forfattere.

Bogens otte kapitler er skrevet af fagfolk på hver deres områder, noter og henvisninger findes, og oftest er stilen enkel og ligetil, så enhver kan få udbytte. Man kan læse om hus, have og slægt i vilkårlig rækkefølge, men det bedste overblik får man ved at følge redaktøren. Der lægges ud med et bygningsmæssigt overblik, hvor N. J. Israelsen placerer de velbevarede renæssancebygninger i dansk arkitekturhistorie. Såvel dette som de fleste andre afsnit er udsøgt illustreret med fotograf Kirsten Nijkamps smagfulde fotografier i sort-hvid og farve, hvor f.eks. indfaldende lys på en stille slotsgang »står« som i et Hammershøi-maleri. De næste over 60 sider drejer sig om kendte som mindre kendte medlemmer af slægten Rosenkrantz. Det er tale om to store og meget grundige afsnit af henholdsvis Carsten Porskrog Rasmussen og Hans Bjørn. Porskrog Rasmussen placerer Rosenkrantzene i det lange stræk over adelsvælde, enevælde og lensafløsningstid, mens Hans Bjørn giver en dybtgående og undertiden polemisk biografi af renæssancemennesket Holger Rosenkrantz, der var lærd og dannet, så alle måtte betages.

Den nærliggende Hornslet kirke er stærkt præget af familiens gravminder. Om disse samt portrætter og anden udsmykning til slottet skriver Merete Bergild og Jens Jensen i en længere og meget detaljerig artikel. Her er masser af nyttig viden om ikonografi og lignende, men i sammenhængen er det for meget den stil, man kender fra Danmarks Kirker.

Kunsten glemte aldrig et »memento mori«, og det teologiske og religiøse var hele tiden med i renæssancens og barokkens forestillingsverden. Det fornemmes også i det nævnte studie af den lærde Holger Rosenkrantz. Igen god samklang mellem artiklerne.

Grundlaget for byggeri, kunstindkøb og stor husførelse var her som andre steder indtil langt ned i forrige århundrede fæstegodset og hovedgårdsdriften, og den historie har Carsten Porskrog Rasmussen også taget sig af. På ti sider får man en klar oversigt over de helt afgørende sider af landbrugshistorien fra 1500-tallet til 1930'erne, hvor dels lensafløsningen, dels ejerens død gjorde en ende på godset som landbrug. Rosenkrantzene var som mange godsejere reformvenlige i det landbrugsmæssige, men politisk konservative under de store landboreformer, og først i 2. halvdel af 1800-tallet tog selvejekøbene fart.

Intet slot uden en park. Rosenholms er stadig præget af barokken. Det ses af de dejlige fotografier og den nøgterne analyse, som arkitekt Preben Skaarup giver i bogens næstsidste afsnit. Artikelstoffet rundes af med erindringer af den nuværende ejer, lensbaronesse Carin Rosenkrantz.

Bagi bogen er der, hvad der skal være af planer og registre. Forsiden nyder man: en dejlig laveret vintertegning af Rosenholm, udført af maleren Martinus Rørbye ved hans besøg i 1830. Redaktøren og hans hold har gjort det godt – igen.

Margit Mogensen

Gustav Henningsen: *Heksejægeren på Rugård. De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685–87*. Udgivet af Foreningen Danmarks Folkeminder i samarbejde med forlaget Skippershoved. 1991. 192 s., ill. 168 kr. (inkl. forsendelse).

Arkivar ved Dansk Folkemindesamling, Gustav Henningsen, blev i 1981 dr. phil. på afhandlingen *Heksenes advokat*, der var baseret på de righoldige arkiver hos den spanske inkquisition. Han har imidlertid også arbejdet med dansk kildemateriale med særligt henblik på retshistoriske problemer, og den foreliggende bog er netop skrevet på grundlag af det (efter danske forhold) usædvanligt omfattende kildemateriale, som den energiske heksejæger, Jørgen Arenfeldt på hovedgården Rugård på Djursland, har efterladt sig (Landsarkivet for Nørrejylland B24-126 og Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling 300 d 8).

Det specielle forhold ved situationen i 1685 var, at der siden omkring 1650 ikke havde været brændt en eneste heks i Jylland, fordi landstinget i Viborg konsekvent frikendte troldkvinde, der elers var blevet dømt for at være hekse ved herreds- eller birketingene. Denne praksis ændredes imidlertid, da landsdommer Willum Lange gik af omkring 1680 efter næsten 20 års tjeneste.

Takket være et meget stort arbejde i arkiverne er det lykkedes for Gustav Henningsen at »få trukket heksene ud af retssalen og placeret dem i deres hverdag, før det kom til proces«, hvilket er bemærkelsesværdigt, fordi vi jo ellers normalt kun kender heksene fra procesakterne.

Mette Nielsdatter, der var tater, fik i 1685 laven til at rulle, fordi man mente, at hun havde bevirket, at alle 72 heste i Boeslum tæt ved Ebeltoft blev syge og døde, som hævn fordi bønderne i byen havde jaget hende ud af sognet uden at ville køre hende, hvilket hun havde krav på som vanfør tigger. Seks bønder arresterede hende og fik hende fængslet i Ebeltoft arrest.

Ved et retsmøde aflagde bønderne vidnesbyrd på, at de havde underkastet Mette Nielsdatter vandprøven, og da hun selv efter et halvt kvarters ophold i Ebeltoft Vig i oktober måned (selv om det var et smukt, stille vejr) ikke sank, var det jo åbenbart for alle, at hun måtte være en heks.

Det lykkedes den stakkels vanføre kvinde at flygte fra arresten i Ebeltoft, men hun blev fanget i Feldballe af Arenfeldts bønder og hensat i for-

svarlig arrest i Rugårds dybe fangehul. Her blev sagen mod hende genoptaget, men nu ved Hassens birketing hvorunder Boeslum hørte (jvnf. Atlas over Danmarks administrative inddeling s. 121). Birketinget dømte hende den 27. november 1685 til bålet for trolddom og for at have brudt ud af fængslet.

Efter en ny proces ved landstinget i Viborg blev dommen stadfæstet. Hun blev ført tilbage til Ebeltoft, og efter at være blevet torteret for 19 rdl. af bødlen fra Århus, døde hun i fængslet.

Det var tydeligt nok Hans Jacobsen, der ikke alene var borgmester i Ebeltoft (og som sådan leder af rådstueretten), men også byfoged (leder af bytinget) og tilmed kgl. majestæts ridefoged og amtsforvalter over Kalø amt, der var aktiv i denne proces. Han var endvidere skibsreder, og Ebeltoft led i disse år under adskillige skibsforlis, herunder et af Hans Jacobsens skibe, som forliste i februar 1686. Da dette skete samtidig med, at Mette Nielsdatter blev pint på Hans Jacobsens foranledning, kunne enhver jo se, at det var hendes skyld, og at hun sikkert havde sammensvorne.

Der blev derfor for rådstueretten anklaget to kvinder for trolddom: en skipperenke og en snedkerkone. Efter en domfældelse ved bytinget blev disse dog frikendt ved landstinget, men så heldigt gik det ikke for fire andre anklagede ved Rugårds birketing, der takket være Jørgen Arenfeldts energiske »korstog mod djævelen og hans håndlangere« fungerede effektivt. Efter at have været fængslet lang tid der blev de dømt som troldkvinde ved birketinget, derefter blev de underkastet tortur, dommen blev stadfæstet ved landstinget takket være landsdommer Peder Lerche, og hurtigt derefter blev de brændt på Rugård.

Den af heksene, der har efterladt sig de mest fyldige beskrivelser af Fanden og hendes kommunikation med ham, er Anne Sørensdatter, kaldet »Blommen«, der boede i et hus i Boeslum. Hun havde længe været kendt for at være synsk og især for at kunne »vise igen«, altså finde ting, der var blevet væk.

Hun »tilstod« alt, og udlagde tilmed 15 personer for at være »i med Fanden«, heriblandt en borgmester i Århus og fru Ingeborg sal. Laurids Bordings til Ryumgård, hvilket Arenfeldt omhyggeligt lod protokollere. Men nu gik det for vidt. En række borgere fra Århus indstævnedes Anne Sørensdatter og Jørgen Arenfeldt for Landstinget i Viborg. Her nægtede Anne pure alt, og nu blev Arenfeldt indstævnet for Højesteret for æreskrænkelser. Hvordan det hele endte, skal ikke afsløres her, men centraladministrationen måtte udstede et reskript (21/7 1686), der krævede, at landstingsdomme i troldsager skulle forelægges for højesteret, før de måtte fuldbyrdes.

Dette bevirkede, at landstinget hurtigt holdt op med at bekræfte underretternes domme, og at processerne derfor standsede i løbet af 1687. Hele

hekseshysteriet havde imidlertid da også kostet i hvert fald 24 registrerede ofre.

Det er en usædvanlig spændende bog, som Gustav Henningsen har skrevet. Den er faktisk endnu mere fascinerende end en historisk roman, eftersom hver enkelt episode og udsagn er sikkert dokumenteret i kilderne. Hele dette store materiale kan tilmed i transskriberet form erhverves i form af et kompendium eller på en diskette.

Noget af det mest interessante ved bogen er efter anmelderens mening de mange citater af udsagn fra de anklagede troldfolk, der afslører mange dybtliggende elementer fra 1600-tallets opfattelse af »det magiske univers«, hvoraf nogle sikkert repræsenterer de anklagedes egen forståelse af verden, mens andre udsagn snarere er udtryk for, hvad dommerne ønskede at høre.

Den lille bog er et særdeles fint eksempel på historisk grundforskning i en populær og letlæselig form.

Karl-Erik Frandsen

Skatkisten. Arkivalier og historier fra Landsarkivet. Red. Chr. R. Jansen. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland 1991. 141 s., ill. 315 kr.

Som det første af Danmarks fire landsarkiver kunne Landsarkivet for Nørrejylland i 1991 fejre sit 100 års jubilæum. Det blev på fornem vis markeret med udgivelsen af denne smukke, letlæste og inspirerende publikation. En appetitvækker med herlige historier, instruktive informationer og flotte farvebilleder.

Forfatterne bag værket er landsarkivets faste stok: Harry Christensen, Ole Degn, Chr. R. Jansen, Birgit Løgstrup og Paul G. Ørberg suppleret med tidligere landsarkivar Jens Holmgaard. Hver især præsenterer de her 10–15 små forskningsmæssige styrtudk ned i det vældige historiske kildemateriale, som landsarkivet rummer vedr. den del af Danmarkshistorien, der er foregået i Jylland fra Kongeåen til Skagen gennem de sidste 500 år.

Alle bogens 66 afsnit rummer dels en god historie, dels oplysninger om en bestemt arkivgruppe. Forfatterne er tydeligvis på hjemmebane og nyder at fortælle disse historier.

På den måde bliver »Skatkisten« en slags pædagogisk supplement til de traditionelle, telefonbogsagtige »guider«, som alle det statslige arkivvæsens institutioner inden for de seneste tiår har udgivet som vejledning til deres samlinger.

Skatkisten kan ikke erstatte disse i sig selv værdifulde, om end ikke særligt formidlede guider. Men har man brug for inspiration og ideer til arkivarbejdet vil landsarkivets smukke jubilæumsbog sikkert for de fleste være et bedre afsæt.

Thomas Bloch Ravn

Søg – og I skal finde. Veje til kvinders historie i arkiver og samlinger. Red.: Karen Hjorth, Grethe Ilsøe, Birgitte Possing. Arki-Varia, Serviceselskab ved Landsarkivet, København, 1991. 102 s., ill. 85 kr.

Titlen er en munter replik til de historikere, der ikke mener at kunne finde kilder om kvinder og en opmuntring til kvindeforskere in spe. Antologien viser, at der i arkiver og museer findes masser af kilder, der kan bruges til at fortælle om kvinders tilværelse og muligheder i forskellige perioder. Artiklerne samler sig i fire temaer: Liv og død, oplæring, arbejde og brevvekslinger kvinde og kvinde imellem.

I »Barselsnød og børnedød, realiteter i kvindelivet oplevet gennem kirkebøgerne« følger *Grethe Ilsøe* en række familier i Vollerslev kirkebog 1773–1814. De årlige fødsler fulgtes ofte af dødsfald. Fra 1802 skulle jordemødrene indberette mislykkede fødsler og dødfødte børn; hele barselen blev beskrevet i detaljer i kirkebogen. Her kommer man tæt på familierne og jordemoderhåndværket på den tid. *Karen Hjorth* finder embedsmandsholdninger til »Fosterdrab, moral og straf« i det teologiske fakultets arkiv 1683–1733, fordi professorerne skulle tage stilling til benådninger. Her ses også sagsoplysninger, der fortæller om vilkårene for kvinder, der ellers ikke har efterladt sig mange spor.

»Kunne dronningen læse og skrive« i middelalderen? spørger *Nanna Damsholt* og sandsynliggør, at den førstødte, danskfødte dronning Ingeborg har ejet og læst i middelalderens populæreste bog, psalteret, mens hun sad indespærret i 20 år efter sit bryllup i 1193. Om tidens fornemme kvinder også har kunnet skrive eller snarere lærte at diktere velformulerede tekster til skrivere, er uvist. Louise Stolberg, en af 1700-tallets dannede kvinder, kunne skrive at »min produktive kraft har udtømt sig i brevenes kanaler«, men *Ingrid Marcussen* viser også i artiklen om kvindelig skrivefærdighed for 200 år siden, »I aller dybeste Ydmyghed«, at der blev undervist både drenge og piger før skoleloven, og at selv en del af de kvindelige tugthusfanger kunne skrive midt i 1800-tallet. Oplysningerne er samlet i så forskellige kilder som tugthusstatistik, skolearkiver, godsarkiver, regnskabsbilag og bøn-skrivelser til offentlige myndigheder samt private breve.

Minna Kragelund viser i en oversigt over kvindeligt håndarbejde, hvor sammensat kildematerialet kan være. »Som en nål i en høstak« findes det i foreningsarkiver og offentlige arkiver, crindringer, fotos og genstandene selv. *Helle Linde* peger i »Modehandel og kasketsalg, kvinder som selvstændige næringsdrivende i København i 1845« på markedsprotokollerne og bevillingssagerne, der nuancerer folketællingernes erhvervs-mønster. En del

københavnske kvinder drev handel med tekstiler, grønsager og brød. Lærerindefagets vej »Fra kald mod profession« har *Nete Balslev Wingender* set i åndssvageanstalten Gl. Bakkehus' arkiv for 1890erne. Institutionen forandredes så småt fra at være et hjem for både alumner og personale til at blive en arbejdsplads for bestemte fag – plejemor, lærerinder, plejepersonale.

De to sidste artikler gør opmærksom på de private brevvekslingers værdi som kilder til kvinders holdninger. *Adda Hilden* har fundet en ellers ukendt københavnerdames beretninger om dagligt og tidens spørgsmål fra 1890erne til 1930 i Dagmar Berners breve til skolestifteren Theodora Lang i Silkeborg: »En inderlig hilsen til min egen ven«. *Birgitte Possing* tolker i »Fra myte til gåde« en forsvunden brevsamling mellem Natalie Zahle og venen Mary Archer. De skrev sammen hver uge i 40 år, men der er tilsyneladende ikke bevaret ét brev, måske fordi de åbenhjertige, private breve kunne anfægte Natalie Zahle som offentlig skikkelse?

Antologien giver med sine udførlige kilderede-gørelser gode ideer til søgning efter kvindestof ad omveje. En og anden lokalarkivar kunne desuden inspireres til at holde bivejene åbne, når der kommer en aflevering fra morders kommode med den klassiske bemærkning: »Jeg ved ikke om I kan bruge det, det er jo bare privat...«

Lise Skjot-Pedersen

Ingeborg Christmas-Møller: *Djalma Lunds Gaard. En købmandsgård i Roskilde 1790–1990.* Udgivet af Jan Jeppesen, i kommission hos Roskilde Museums Forlag 1990. 103 s., ill. 200 kr.

Museumsinspektør ved Roskilde Museum Ingeborg Christmas-Møller har tidligere i museets års-skrift beskæftiget sig med byens storkøbmænd. Bogen her giver da også et solidt indblik i tidligere tiders liv i en af de få af byens købmandsgårde, der er blevet reddet og restaureret og nu repræsenterer kvaliteter, som man for en to-tre årtier siden åbenbart mente at kunne undvære i bybilledet. Og det er gårdens regningsmand og ejer, der står bag udgivelsen af bogen i 200-året for købmand Jacob Brønniches indtog på stedet.

Bogen bygger bl.a. på grundtakstmateriale, brandtaksationer og folketællingslister samt utrykt materiale i Roskilde Museums arkiv – foruden på den lokale litteratur og artikler og bøger om livet i andre købmandsgårde m.m. Savner man noget, må det være skattelister, så man kunne have fået et mere præcist indblik i de skiftende købmænds indkomst- og kapitalforhold i relation til byens andre købmænd og Roskildes borgere i øvrigt. Der henvises heller ikke i litteraturfortegnelsen til Per Bojes disputats fra 1977 om danske provinskøb-

mænds vareomsætning og kapitalforhold i begyndelsen af 1800-tallet, selv om den nok kunne give læseren perspektiv på, hvad det i økonomisk forstand var, der foregik i Djalma Lunds gård og i andre købmandsgårde.

Bogen indledes med et kapitel om Roskildes gamle rådhus, der indtil en storbrand i byen 1731 til dels lå på det areal, Djalma Lunds gård nu dækker. Derefter følger kapitler om genopbygningen i området og købmandsgårdens udvikling fra 1700-tallet over storhedstiden under slægten Brønne, der ejede gården 1790–1866, frem til brydningstiden i slutningen af 1800-tallet. Der er også afsnit om årene frem til 1923, hvor den sidste storkøbmand, Djalma Lund, solgte gården, og om bygningernes anvendelse sidenhen samt om den nylige istandsættelse. Et flot billede fra det indre af købmandsgården i 1918 (s. 76f.) fyldt med bøndervogne vidner om, at dødskampen for de gamle købmandsgårde efter næringsfriheden 1857 blev langvarig, og så langt som op i 1930'erne staldede bønderne deres heste op på stedet. En af de købmænd, læseren møder undervejs, er i øvrigt den Emil Matthissen, der menes at have inspireret Gustav Wied, da han skabte »Luksusbugen« som medlem af ædedolkenes klub i *Livsens Ondskab*. Overalt er der lagt vægt på ikke kun at skildre bygningshistorien eller de vekslende storkøbmænds indsats, men at få »kød og blod« ind i historien. Gode grundplaner, suppleret med beskrivelser af arbejdets gang, bidrager til, at man får et godt indtryk af det mangeartede liv, der har udfoldet sig på stedet – og det både for høj og lav.

Ingeborg Christmas-Møller bygger tydeligvis på et grundigt kendskab til livet i de gamle købmandsgårde og lægger ikke skjul på, at der ikke på alle emneområder har kunnet findes et egnet og dækkende kildemateriale om netop Djalma Lunds gård.

Det fremgår sædvanligvis klart, når der bygges på »importerede« oplysninger, men det er indlysende, at metoden rummer en fare: Vil man fortælle en bestemt købmandsgårds historie, nytter det selvfølgelig ikke i væsentlig grad at bygge på materiale uden direkte relation til den pågældende lokalitet.

Historie handler både om ligheder og forskelle. Og lokalhistorien skulle gerne fange begge dele så godt, det lader sig gøre. Vi kan – for at give et par eksempler – altså ikke regne med, at boddrenene i Djalma Lunds gård fik lov til at anvende købmandsfamiliens lokum i gården fra den dag, de var udlært, blot fordi en tilsvarende historie kan berettes fra Kalundborg, og heller ikke sige noget bestemt om skostørrelser eller klædedragt hos beboerne i Djalma Lunds gård alene ud fra samtidens sædvane. Men selvfølgelig er det (også i betragtning af bogens ophavssituation) fristende på én gang at ville sige noget generelt om købmandsgårdene og noget specielt om denne købmandsgård.

Der er da heller ingen tvivl om, at bogen vil være velegnet til undervisningsbrug på Roskildeegnen, og den vil i det mindste også kunne anvendes som inspirationskilde for undervisere andre steder. Den rigt illustrerede fremstilling med mange interne henvisninger gør det let at arbejde med bogen, og dens pædagogiske anlæg er således tydeligt nok. Titlen er i den sammenhæng snarest for beskeden.

Jørgen Thomsen

Folketællingen 1845. Store Magleby Sogn. Sokkelund Herred. Københavns Amt med person- og adresseregister. Udgivet for Dragør Lokalhistoriske Arkiv af Kurt Guldborg Larsen. 1991. 107 s., ill. 50 kr.

Den flittige lokalhistoriker Kurt Guldborg Larsen har siden 1987 udskrevet og udgivet samtlige folketællinger (1787, 1801, 1834, 1840, 1845) for Store Magleby Sogn, der omfatter Dragør og Store Magleby.

Der er tale om en bogstavret udskrift, som er forsynet med nyttige oplysninger om de slægts- og tilnavne (anført i parentes), som ikke nævnes i folketællingslisterne. Derudover er der udført et fortjenstfuldt udredningsarbejde med at lokalisere de enkelte familier på matrikelnummer og adresse.

Udgaven er endvidere forsynet med tydelige kopier af matrikelkortene, adresselister samt navnelister (alfabetskift efter fornavn).

1845-folketællingen er jo den første folketælling, der angiver fødestedet for de talte. Der er derfor lavet en lille statistisk undersøgelse af dette, der viser, at nok var der meget lille mobilitet i de to samfund, idet 71% og 91% af henholdsvis Store Maglebys og Dragørs beboere var født i sognet, men samtidig var dog næsten 50 personer født i Skåne, så kontakterne over Øresund har allerede på dette tidspunkt været ganske tætte.

Kurt Guldborg Larsen har lavet et absolut omhyggeligt arbejde, der allerede bliver flittigt brugt af alle, der interesserer sig for Hollænderbyens og Dragørs historie og ikke mindst de genealogiske forhold. Der er al mulig grund til at ønske, at serien kan fortsætte, og at Dragør Lokalhistoriske Arkiv vil foranledige, at disse udskrifter også sælges på diskette, således at man samtidig vil kunne arbejde med samtlige udgivne folketællinger.

Karl-Erik Frandsen

Birgitte Wistoft, Flemming Petersen og Harriet M. Hansen: *Elektricitetens Aarhundrede. Dansk elforsynings historie.* Bind 1. 1891–1940. 1991. 304 s., ill. 300 kr.

Med udgivelsen af bind 1 af dansk elforsynings historie tyder alt på, at der er kommet en værdig

afløser til Elektricitetens historie, som udkom i tre bind i 1939–40. Dette trebindsværk har ikke været til at opdrive i en lang årrække, og til trods for udgivelsens kvaliteter på det tekniske område har der længe manglet en nyere og mere stringent fremstilling vedrørende elektricitet. De tre forfattere er alle ansat på Danmarks Elmuseum i Tange og betegner sig som kulturhistorikere. Emnet mødes med forsigtighed; det fastslås, at ordet »elektricitet« kan være lige så besværligt at læse, som fænomenet kan være svært at forstå. Efter gennemlæsningen af værket må det siges, at alle bliver klogere på fænomenet og især på elektricitetens centrale placering i landets økonomiske og politiske udvikling gennem de sidste 100 år.

I fire hovedafsnit redegøres kronologisk for emnet. Bogens redaktør Birgitte Wistoft tager sig af de to første »Trolden Tømmes« og »Lysstationernes Tid« samt kapitlet »Danmarks Niagara«. Flemming Petersen tager sig af »El til hele Danmark 1905–1920«, og Harriet M. Hansen skriver om perioden »Mellem to verdenskrige 1920–1940«. Herefter afsluttes der med et lille fælles afrundingskapitel. På trods af at der således er tre forfattere, udgør bogen en smuk helhed, der giver grund til at tro, at der har været tale om et godt teamwork.

I »Trolden Tømmes« er vægten lagt på den internationale udvikling, dog hele tiden med en linie til hvilken betydning den fik i Danmark. Selvfølgelig hører vi om H. C. Ørsted, men også om Søren Hjort, der allerede i 1843 skitserede en elmotor og senere konstruerede en sådan, men mangel på kapital til en egentlig produktion bevirkede, at projektet gik i glemmebogen. Ønsket om el til belysning gav startskuddet til den egentlige elektrificering. De såkaldte kulbuelys blev i Danmark præsenteret for første gang i 1857, men det var først med Edisons udvikling af glødetrådslampen i 1880'erne, at udviklingen for alvor tog fart. På en velfalbalanceret måde bliver der gjort op med de myter, der er knyttet til Edisons navn, og der bliver givet en interessant redegørelse for udviklingen af de industrielle giganter inden for elektronikindustrien. Allerede i 1890'erne udviklede vekselstrømsteknologien sig så kraftigt, at der i udlandet taltes om en systemkrig mellem jævn- og vekselstrøm.

Afsnittet »Lysstationernes Tid 1891–1905« omhandler primært de første danske elværker. Udviklingen i denne periode betegnes som en »københavnshistorie«. Projekter, arbejdskraft og penge blev fortrinsvis hentet i København, men ønsket om at få elektricitet opstod og fremmedes lokalt. Der fortælles om oprettelsen og driften af de syv første, og der redegøres for hvert enkelt værk for sig. Historierne fortælles levende, og læseren ser, hvordan der hine steder var tale om én enkelt mands helt private initiativ som i Køge (1891). I Odense (1891) og Ålborg (1895) var det Det Danske Elektricitets Kompagni, der stod bag, men

ellers gik udviklingen i denne periode imod oprettelsen af købstadskommunale værker. Det københavnske i Gothersgade (1892) og folkene knyttet hertil kom til at præge udviklingen. I jubilæumsfestlighederne for de angiveligt to første byer med offentlig elforsyning er det gået i glemmebogen, at det ikke var Køge og Odense, der var først på banen. Allerede i 1888 tegnede bager Hamann og sognerådet i Lyngby kontrakt om levering af offentlig belysning ved elektricitet. Det skal dog tilføjes, at der ikke var tale om salg til private, men kun til kommunen (Lyngbybogen 1943, s. 113–115). Denne udeladelse gør naturligvis ikke værket indhold ringere. Det vigtige kan ikke være, om vi med bogen fejrer 100-året eller 103-året for elforsyningen. Med elværkerne og de elektriske maskiner opstod også nye faggrupper og virksomheder. Begge elementer behandles i alle fire hovedafsnit, og især hvad de nye faggrupper angår, er der til dels tale om nyt stof, mens oplysningerne om virksomhederne inden for branchen primært bygger på andre værker. Afsnittet sluttes af med en redegørelse for udviklingen af det elektriske sporvognsnet, hvis egentlige gennembrud som transportmiddel til massetransport for befolkningen i de større byer dog først faldt i tiden efter. Konklusionen er, at el i 1905 stadig primært var for de få, uanset om det gjaldt belysning, transport eller kraft til håndværk og industri, men pionertiden var omme.

Perioden 1905–1920 dækkes i »El til hele Danmark«. Tiden var præget af et markant opsving i antallet af nye elværker. Kampen mellem vekselstrøm og jævnstrøm rasede. En strid, der igen hang sammen med spørgsmålet om et centralt eller et decentralt distributionsnet, et spørgsmål med klare politiske undertoner. I 1907 blev stærkstrømsloven vedtaget. De førende tekniske eksperter var stort set enige om, at det var mest rationelt med store centrale vekselstrømsværker med dertil hørende højspændingsnet til at forsyne et givet opland. Med datidens jævnstrømsværker var det kun muligt at dække en radius på godt 3 km. Vekselstrømmen blev grundlaget for Nordvestsjællands Elektricitets og Sporvejs Aktieselskab (NESA) ligesom en lang række andre private forsyningsselskaber. I den anden ende af skalaen finder vi et utal af små jævnstrømsværker (oftest andelsværker), der voksede frem. Hele landbefolkningens selvbevidsthed i årene efter århundredskiftet tillægges her en stor betydning ligesom de initiativer, der udgik fra Askov med Poul la Cour som bannerfører. Højskolefolkene fungerede som konsulenter ved anlæggelsen af små elværker, og der blev afholdt kurser for »landlige elektrikere«. Købstæderne holdt for de flestes vedkommende også fast ved jævnstrømsværker. Nye blev anlagt, og generelt var der tale om store markante bygningsværker, der også visuelt understregte, at elektricitet var udviklingen og den nye tid. I de fleste større købstæder med socialdemokratisk styre blev det populært at tale om kommunesocialisme. Over-

skud fra kommunale værker som gas-, el- og vandværker skulle overføres til skole-, social- og hospitalsvæsen.

Det sidste hovedafsnit »Mellem to verdenskrige 1920–1940« behandler indgående Sønderjyllands eludvikling efter genforeningen i 1920. Der forelå en stor udfordring i at få opbygget en tidssvarende elforsyning i Sønderjylland. I 1922 blev Sønderjyllands Højspændingsværk (SH) stiftet, og landets første regionale værk kunne officielt indvies i 1925. En elforsyning, der i løbet af få år blev resten af landet overlegen. Tendensen imod store centrale kraftværker var karakteristisk og bliver illustreret med landets største, H. C. Ørstedsværket, hvis første sektion stod færdig i 1920. Værket producerede i 1937 ikke mindre end halvdelen af al den el, Danmark forbrugte. Der var ikke blot tale om en øget centralisering, men også en markant stigning i elforbruget. I perioden blev landets elforbrug femdoblet, og omkring 98% af befolkningen havde i 1939 el, mens procenten lå på 75 for landbefolkningen. El var nu ikke kun for de få og ikke blot til lys. Allerede i 1915 havde forbruget af el til kraft været større end forbruget til lys, men det var først i mellemkrigstiden, at elektriske apparater til husholdning og radioen vandt en vis udbredelse. Hvad angår forsyningen til husholdningen, kunne der dog ikke rokkes ved gassens førerstilling.

En kort redegørelse som denne yder kun værket en ringe retfærdighed og kan nemt give det indtryk, at der er tale om et tungt værk. Dette er ingenlunde tilfældet; overalt er der krydret med underholdende historier, der ikke er sært påklippede, men passer fortrinligt ind i helheden og giver en levende og menneskenær indfaldsvinkel til emnet. Naturligvis er der også beskrivelser af den anvendte teknologi, men sædvanligvis bliver disse vanskelige spørgsmål rimeligt forklaret. Ikke blot til dem, der alligevel har svært ved at forestille sig og forstå maskiner som dampmaskiner, dieselmotorer, el-motorer m.fl., kan et besøg på Tangemuuset anbefales. I værket mangler der selvfølgelig heller ikke et længere afsnit om den dramatiske historie bag oprettelsen af landets største vandkraftværk i Tange.

En instruktiv tidstavle over dansk elforsynings historie er der ligeledes blevet plads til ligesom et udmærket note- og henvisningsafsnit. Dette udgør næsten en lille forskningsoversigt i sig selv. Som det sig hør og bør, mangler der heller ikke en overbevisende litteraturliste samt et upåklageligt navne- og sagregister. De trykte jubilæumsskrifter og årsberetninger nævnes som en vigtig kildegruppe, men også museets egen indsamling af arkivalier synes at have båret frugt. En rundskrivelse til samtlige cslskaber og alle lokalhistoriske arkiver har givetvis frembragt meget af det materiale, der har levendegjort dette vanskelige emne. En egentlig kildefortegnelse savnes, især når der f.eks. s. 292 som kildeangivelse til afsnittet om de små landværker bl.a. står »utrykte forhandlingsproto-

koller og andre arkivalier«. En mere aktiv søgning i kommunearkiver ville kunne have bragt yderligere til veje, ligesom museumsfolkene ikke synes at have været opmærksom på det forholdsvis righoldige materiale vedrørende tidlige elværker, der befinder sig i godsarkiverne. Godsejernes mulige rolle som iværksættere afskærer forfatterne sig således fra at kunne behandle.

Det største plus ved dette anbefalingsværdige værk er det ypperlige samspil mellem de pragtfulde illustrationer, billedteksten og selve brødteksten. Ikke blot bliver de enkelte illustrationer tolket udtømmende, der er også kræfter til at opsummere det væsentligste fra den kontekst, billedet er placeret i. Der er ikke et opslag uden illustration; der er sågar mange helsiders farveillustrationer i A4-format. Denne del af arbejdet kan ikke roses nok. Danske Elværkers Forening, der har bekostet dette overdådige værk, kan være mere end tilfreds med bind 1, og alle med interesse i denne del af infrastrukturudviklingen i de sidste 100 år kan varmt anbefales at anskaffe sig værket.

Peter Fransen

Inge Adriansen: *Ivan fra Odessa. Krigsfanger i Nordslesvig og Danmark 1914–20*. Historisk Samfund for Als og Sundeved 1991. 135 s., ill. 148 kr.

Langsomt men støt vokser mængden af litteratur om fremmede i Danmark. De sidste 10 år er der kommet en række værker om såvel immigranter som flygtninge i Danmark, der efterhånden er ved at give os et langt bedre billede af den mangeartede strøm af fremmede.

Lad mig blot fremhæve Henrik Havreheds disputats om de tyske flygtninge i Danmark efter 2. Verdenskrig, »De tyske flygtninge i Danmark 1945–1949« (1987), og Steen Ousagers meget fine lille artikel »Fremmede i Køge i 1800-tallet« i *Køge Studier* 1990, hvor han viser, at befolkningen i Køge slet ikke var så dansk, men faktisk præget af en lang række fremmedgrupper.

Meget smukt i denne række af nye værker om fremmede følger Inge Adriansens bog om krigsfangerne i Nordslesvig og Danmark sig. Forholdet var, at Danmark var neutralt under 1. Verdenskrig. De store krigslørende magter tog millionvis af krigsfanger, som blev internert i krigsfangelejre. I Tyskland var der således russiske og bl.a. rumænske, franske og engelske soldater, som blev anvendt som billig arbejdskraft. Hovedparten var dog russere. For Nordslesvigs vedkommende skønner Adriansen, at der var tale om ca. 6.000–7.000 krigsfanger. Fra 1915 flygtede en del fanger til Danmark. De forsøgte på mange desperate måder at komme til Danmark, bort fra Tyskland. Danmark havde tidligt involveret sig i humanitært hjælpearbejde, bl.a. for at styrke vor neutralitet. Derfor havde Danmark bygget to krigsfangelejre.

En ved Horsørød til russiske fanger og en ved Viborg til tyske og østrig-ungarske fanger. Efterhånden som disse to lejre blev tømt, planlagde de danske myndigheder at sende de flygtede krigsfanger fra Tyskland til disse to lejre. Det skete også, og efterhånden samledes mange fanger i de to lejre. I løbet af 1920 hjemsendtes fangerne til Rusland.

I 1922 var der dog stadig 170 russere i Danmark, og de fik lov til at blive. Livet i Danmark var dog ikke let. En af dem, der fik lov til at blive, fortalte i 1975, da han blev spurgt, om han havde været glad for Danmark: »Det kan jeg ikke svare på. Jeg kender ikke noget til Rusland, og jeg ved ikke, hvad der ville have været bedst for mig. Livet her har været surt – arbejde hele tiden, tre børn døde, konen blev grå. Jeg er stadig analfabet; der har aldrig været stunder at læse. Ja, livet var surt, og nu er det snart forbi«.

Inge Adriansens formål med bogen er at skildre »almindelige, jævne menneskeskæbner i en krigsmalstrøm«. Det gør hun overbevisende med udnyttelse af en lang række kildegrupper: breve, arkivalier fra Rigsarkivet og lokale arkiver, en mængde fantastiske billeder, crindringer og interviews.

Bogens titel er hentet fra en vise af Martin N. Hansen: »Fremmed folk, di glemmes haste, Ivan han er snart forglemt«. Man kan kun sige, at Inge Adriansen med sin meget smukke bog har gjort sit til, at Ivan ikke er blevet glemt.

Mængden af litteratur om de fremmede i Danmark er efterhånden vokset så stærkt, at man kunne ønske sig en sammenfatning. Et værk, der kunne samle de mange værker om enkelte grupper og tegne et nyt Danmarksbillede, der beskrev dansk fremmedhistorie. Af den type sammenfattende bøger eksisterer kun Bent Østergaards: »Indvandrerne Danmarkshistorie« (1983) og antologien »Fremmede i Danmark« (red.: Bent Blüdnikow) (1987). Men begge værker har deres store begrænsninger. Der er plads og behov for et nyt værk.

Bent Blüdnikow

Brita Flou: *Hugo Matthiessens Grenaa og omegn*. Hikuin 1990. 108 s., ill. 150 kr. Holger Dyrbye: *Hugo Matthiessens Odense*. Odense Stadsarkiv 1991. I kommission hos Odense Universitetsforlag. 148 s., ill. 150 kr.

Hugo Matthiessens fotograferinger af bevaringsværdige bygninger i købstæderne er et oplagt emne til udgivelse. Bind om Ribe og Haderslev kom 1983 og 1984. Siden Hikuins udgave af Viborg i 1987 (anm. af Peter Bondesen i Fortid og Nutid 1988, s. 64–65) er kommet et bind om Ålborg, og her skal omtales bindene om Grenå og Odense.

Peter Bondesens udmærkede tanker skal ikke gængives her, men er stadig aktuelle.

Der er flere grupper, som vil have en umiddelbar interesse i fotograferingen: den lokale befolkning, de bygningshistorisk interesserede og den i Hugo Matthiessen interesserede, der opfatter hans fotografering som en væsentlig indgang til den store kulturhistorikers opfattelse af, hvad der var bevaringsværdigt.

De to værker ligner hinanden på flere punkter. De indeholder et samtidigt kort med angivelse af de fotograferede steder, en beskrivelse af Hugo Matthiessen og hans arbejde med fotograferingen. Begge stiller spørgsmålet om, hvad der havde hans særlige interesse, og svarene er ret ens: bygninger fra før 1800, særligt gamle købmandsgårde, detaljer og for Grenås vedkommende også bygninger med lokalt særpræg. Begge har også en gennemgang af Hugo Matthiessens fotografiske teknik, som lagde vægt på perspektiv og (dybde)skarphed.

Udgiverne har ikke haft lige stort materiale at vælge af. Fra Grenå findes 36 fotografier, som alle er vist og suppleret med 53 fotografier, taget af Hugo Matthiessen i 1935–36 af herregårde i Grenås omegn. I Odense har man måttet foretage et udvalg på 98 af 176 optagelser. Som supplement bringes en fortegnelse over samtlige optagelser. Det giver en forskellig karakter, og en sammenligning kan være lidt uretfærdig over for Grenå-bindet, som bærer præg af, at revl og krat er taget med. Til gengæld kan man i dette bind så ud fra den totale gengivelse bedre bedømme Hugo Matthiessens motivvalg.

Fotografierne er fornemt gengivet i begge værker. De store (12×16,5 cm) negativer og den anvendte trykmetode (duplex) er et godt udgangspunkt. Forskelle i format og layout er små; selv foretrækker jeg den tospaltede opsætning og fotografierne uden sørgerand (Odense-udgaven).

Peter Bondesen havde i sin anmeldelse af Viborg-bindet nogle anker. Nogle er blevet fulgt i Grenå-bindet. Men der mangler stadig en meget væsentlig information for alle de tre nævnte grupper. Teksten til de enkelte fotografier omfatter kun negativnummer, adresse og eventuelt oplysning om en senere nedrivning af bygningen.

I Odense-bindet er der til hver serie (omfattende et kvarter) givet en karakteristik af kvarteret, og hvert enkelt fotografi har i de fleste tilfælde både en karakteristik af bygningerne og en beskrivelse af deres brug og historie frem til i dag. Den bygningsmæssige karakteristik kunne på punkter være mere fyldig, men det kan dels skyldes kildematerialets beskaffenhed, dels en satsning på hjemmemarkedet. I hvert fald tilgodeses både den lokale læser, den bygningsmæssigt interesserede og den i Hugo Matthiessen interesserede.

De enkelte negative ord skal ikke tilsløre indtrykket af to bøger, hvor man får meget for pengene. Men da der vil komme flere bind i de føl-

gende år, er deres indhold en overvejelse værd. Fotograferingen er så prægtig, at den bør følges op af en gennemarbejdet tekst til hvert billede. Det fortjener både læseren og Hugo Matthiessen.

Peter Korsgaard

Leo Thellefsen: *Fjernere end Orion. Drengetid 1915–21 ved Limfjorden*. Erindringsserien »Folk Fortæller«, nr. 26. Udgivet af Foreningen Danmarks Folkeminder, 1991. 130 s. ill. 130 kr.

Leo Thellefsen (født 1909) er en »fastholder«. Hans drengeår i Limfjordslandet ved Nørresundby i årene omkring første verdenskrig er genoplevet med stor intensitet og sproglig veloplagthed. »Synetiske notater til en uskrevet dagbog« kalder han selv de optegnelser, han som 80-årig har foretaget i 1989. Synsvinklen er dobbelt: tiden er genoplevet i et spændingsfelt mellem den gamle mands syntese af livserfaring og indsigt og den ti-årige drengs livsoplevelser på godt og ondt. Det lyder kompliceret, men det er det på ingen måde. For det er altsammen fortalt i anskuelige, stærke billeder, formet i et sprog, der spiller af humor og underfundighed.

Leo Thellefsen er kunstmaler og har brugt sit liv på at fastholde oplevelser af natur og mennesker på lærredet. Limfjordslandet har været det gennemgående motiv. Dette hånddelag spores tydeligt i de skrevne erindringsbilleder, der yderligere er ledsaget af en række tegninger af livet ved fjorden.

Leo Thellefsen har levet det meste af sit drengelev i *grænselandet* mellem land og by; med alt hvad det indebærer af kultursammenstød og roderi. Det er ikke mindst det, der gør erindringerne interessante, set med historikerøjne. Årtierne omkring århundredskiftet har nok i højere grad, end vi traditionelt gør os det klart, været præget af en *opbrudskultur*.

Forældrene har deres baggrund i Vendsyssels landbokultur. Det er den gamle historie om gårdmandsdatteren, der forelsker sig i den fattige tjenestekarl, og kun ved at bryde med familien bliver det muligt at »gifte sig under sin stand.«

Thellefsens far var selvlært murer: »en yderst rutineret stenedlægger, det fik den arme håndlanger at mærke på både ben og rygstykker. Far tronede på sit stillads som en kaptajn på sit skib. Han vuggede i hofterne, mens han messede: Må vi så få noen stien på stilladset! Og mere kalk og cement på! Prøv så på at lette på røven, vi har dæleme travlt!« Og husene skød op som paddehatte på den bare mark. Han er fattig proletar, men individualist og vil fremad. Alt bliver omsat i handel, og familien må jævnlige skifte bolig. Farmoderen, der bor hos familien, er from missions-

hus-gænger og ryster på hovedet af alt det nymodens og ugudelige, hun ser omkring sig.

Nørresundby har været et Klondyke. Gaden, den lille Leo i en periode bor i, var fin og byagtig i den ene ende, men i den anden ende var der to- og tre-etages lejehuse, anbragt mellem kartoffelmærker i et bundløst søle og ælte med en losseplads inden for stankens rækkevidde. Der var elektrisk lys og rindende vand – ukendte fænomener i landbokulturen få kilometer borte – men også fattigdom og rå opførsel.

Herfra oplever vi så den modsætningsfyldte og brogede verden, set med skarpe drengeøjne. En egentlig kronologi er der ikke tale om; der er ikke nogen udviklingslinje, snarere en cirkelbevægelse rundt om forskellige former for livsudfoldelse. Skolen spiller en central rolle. Her var »pædagogikken bestemt ikke opfundet«, men alligevel kan Thellefsen tegne sympatiske lærerportrætter. De små indvandrerdrengene opdager hurtigt, at de skal glemme alt om den medbragte dialekt, og det varer ikke længe, før de gør nar ad forældrene, der har vanskeligere ved at omstille sproget.

Verdenskrigen gør sig gældende i form af Family-Journalens illustrationer og varemangel. Fattigdommen kan ses og lugtes i boligstandard, ernæring og påklædning, ikke mindst om vinteren. Modsætningen er så det herlige og frie drengeliv langs fjorden og på havnen.

Den geografiske aktionsradius er ikke stor: en udflugt over pontonbroen til grundlovsmøde i Ålborg er en skelsættende begivenhed; det samme er sommerture i lånt hestevogn til morfaderens gård og det allervildeste: en cykeltur til Blokhuis, hvor alle – også forældrene – oplever havet for første gang. I virkeligheden er det mest interessante måske ikke denne snæverhed; sådan havde det jo altid været, men derimod at man overhovedet tager af sted; det 20. århundredes ferie- og fritidskultur er i sin vorden.

Leo Thellefsens »uskrevne dagbog« har kvaliteter, der bør sikre den en stor læserkreds. Den dygtigt fortalte erindring kan noget, som den gængse historiefremstilling har vanskeligt ved, nemlig fastholde det samlende synspunkt på fortiden. Den abstrakte udvikling bliver konkret og autentisk. Den er oplevet.

Ikke mindst i en pædagogisk sammenhæng vil en erindring som denne være en frugtbar indfaldsvinkel til tidens historie. Så kan man jo bagefter bruge lærebøger og håndbøger til efter behov at udbygge viden og opstille forklaringer.

Knud Holch Andersen

Erik Voss (red.): *Fra Fiskerleje til Forstad. Strandhuse i det 20. århundrede*. Udgivet af Nr. Bjært-Strandhuse Borgerforening 1990. Distribution: E. Bramsen, Frejasvej 48, 6000 Kolding. 144 s., ill. 98 kr.

Bogen om Strandhuses vej fra et idyllisk fiskerleje til en moderne forstad til Kolding er det synlige resultat af en studiekreds i lokalhistorie, som blev dannet af Nr. Bjært-Strandhuse Borgerforening i sommeren 1989.

Lederen af studiekredsen, Erik Voss, som også har redigeret bogen, skriver i forordet om studiekredsen: »Resultatet holder du i hånden! Men det er såmænd ikke det vigtigste. Den måde, vi nåede resultatet på, er faktisk mere værd«. Når man læser bogen, er der ingen tvivl om, at Erik Voss har ret. De 32 forfattere har været grebet af opgaven, mange af historierne lyser af fortælleglæde og engagement.

Bogen er opdelt i fem tematiske hovedkapitler, som behandler: 1. Byen etableres, 2. Hvad levede de af? 3. Skolen, 4. Hvad lavede de i fritiden?, og 5. Politik. De første fire kapitler indledes med en introduktion til emnet af bogens redaktør, mens det sidste korte kapitel får lov at stå alene.

Det er tydeligt, at bogens redaktør har haft vanskeligt ved at få samling på de meget forskellige indlæg i bogen. Det havde nok også været en overvejelse værd, om bogen ville have vundet ved en strammere tematisk og kronologisk styring – på den anden side ville det muligvis have kostet noget af arbejdsglæden i studiekredsen.

Det store antal deltagere i studiekredsen har også medført, at der er kommet mange korte beretninger/interviews med i bogen, og det kan være svært som læser at omstille sig til en ny fortæller med så hyppige mellemrum, som det er tilfældet i visse passager af bogen. På den anden side medfører de mange forfattere, at de enkelte emner generelt belyses fra flere indfaldsvinkler, og det giver et mere nuanceret billede af Strandhuses udvikling.

Det kan virke uretfærdigt over for forfattere og bogen som helhed at fremhæve enkelte bidrag, men jeg tillader mig det nu alligevel, for Holger Degnbøls beretning om Trapholts vej fra sommerbolig til kunstmuseum vil sikkert interessere de fleste, som besøger Koldings nye kulturattraktion. Holger Degnbøl blev i 1935 ansat til at anlægge haven omkring Trapholt, som var under opførelse. Senere blev en stor del af de omkringliggende jorder opkøbt, og der blev i mange år drevet en æbleplantage på stedet.

Ejeren af Trapholt, dr. Lind, var efterhånden blevet en ældre mand, og han ville gerne sikre Trapholts videre eksistens. Dr. Lind tilbød derfor den daværende statsminister Erik Eriksen, at Trapholt kunne blive sommerbolig for den til en-

hver tid siddende statsminister. Både Erik Eriksen og efterfølgeren H. C. Hansen afslog imidlertid tilbudet. Det endte derfor med, at Kolding Kommune fik overdraget Trapholt, og dermed var vejen banet for museet.

Endelig bør lærer Peter Lindbæks erindringer nævnes. Han var lærer på Strandhuse Skole fra 1870 og beskriver indgående det daglige – til tider stridsomme – arbejde i skolen. Det er relativt sjældent at finde en sådan beretning fra lærerside, ikke mindst når den er så velskrevet, som tilfældet er her.

Bogen er et godt eksempel på, at man på lokalt plan kan komme langt med folkeligt engagement og relativt beskedne økonomiske midler. Man må håbe, at mange lokalsamfund vil følge dette gode eksempel fra Strandhuse.

Holger Dyrbye

Jørgen H. Barfod: *Folkets oprør. Modstandskamp på Amager*. Årsskrift for Frihedsmuseets Venner 1991. 177 s., ill. 58 kr.

Allerede i 1980 blev der dannet en gruppe til at indsamle stof vedr. begivenhederne på Amager under besættelsen. På initiativ af N. P. Nielsen blev arbejdet effektiviseret fra 1988, og gruppen overlod det til den tidligere leder af Frihedsmuseet, lektor Jørgen H. Barfod at sammenskrive det indsamlede kildemateriale.

Jørgen Barfod er i højeste grad sagkyndig på området med en samling værdifulde publikationer om besættelsestiden bag sig, hvoraf kan nævnes »København kampklar« fra 1988. Han var selv aktiv i Holger Danske i Gentofte, og som stifter af og mangeårig formand for »Sammenslutningen af danske fanger fra Frihedskampen« har han et indgående kendskab til besættelsestidens miljø og dens aktive personer.

Kildematerialet er først og fremmest beretninger fra modstandsfolk på Amager i Frihedsmuseet og i Dragør lokalhistoriske arkiv, de lokale blade og den almindelige faglitteratur (desværre uden nogen samlet bibliografi), til hvilken der henvises ved præcise noter.

Det er en god og spændende bog, der er kommet ud af det store og møjsommelige dokumentationsarbejde, og det er rosværdigt, at de mange fotografier og især beretningerne fra lydbåndene og arkiverne er blevet tilgængelige i koncentreret form, således at specielt interesserede kan arbejde videre med originalerne.

Det må imidlertid også siges, at bogen først og fremmest er en skildring af *begivenhederne* på Amager under besættelsen, og Barfod har ikke gjort meget ud af at se disse i et bredere perspektiv. Titlen på bogen: *Folkets oprør* kunne jo ellers godt give anledning til diskussion om, hvor udbredt oprøret egentlig var blandt folk på Amager før den

4. maj 1945. Læseren får umiddelbart det indtryk, at de aktive modstandsfolk egentlig var ganske få, medens der til gengæld var en meget bred opbakning bag bestræbelserne på at smugle jøder over Sundet.

Naturligvis er det altid et problem, når man skal skildre begivenhederne i et bestemt område, i hvilket omfang forfatteren skal forklare læserne, hvad der samtidigt foregik uden for Amager. Baggrunden er da også stort set begrænset til bogens 1. kapitel: »Fra choktilstand til modstand« og kapitel 3: »Nye udfordringer«, hvor det virker lidt ejendommeligt i forhold til bogens disposition, at forfatteren har valgt at fortælle om inspektionsskibene »Ingolf« og »Hvidbjørnens« dramatiske undergang i Store Bælt den 29. august 1943.

Det er også en anmelders privilegium at påpege emner, som *ikke* er kommet med i bogen. Der er således en meget tydelig skævhed i beretningerne, som fortrinsvis stammer fra de københavnske dele af Amager (Sundby) og en smule fra Dragør, medens Tårnby og Kastrup næsten ikke behandles. Selv de ganske omfattende jødetransporter fra Kastrup får kun nogle få linier (s. 52–53).

Til trods for disse kritiske bemærkninger skal det fremhæves, at der er tale om en spændende og velskrevet, godt dokumenteret bog, der fortjener at blive læst af mange ikke mindst i skolerne.

Karl-Erik Frandsen

Peter Ravn: *Erindringer*. Udgivet af Kolding Stadsarkiv 1991. 84 s., ill. 60 kr.

Peter Ravn er en nærmest legendarisk skikkelse i Koldings politiske liv. Byrådsmedlem fra 1943, borgmester i 15 år fra 1962 til 1977. Dertil kommer hvervet som socialdemokratisk medlem af Folketinget fra 1953 til 1962. I adskillige år var han desuden virksom i Arbejdsmændenes Fagforening i Kolding, endda i en kort periode formand for afdelingen.

Efter opfordring fra Kolding Stadsarkiv har han skrevet sine erindringer, et initiativ, der kun kan hilses med glæde, alene i kraft af Peter Ravns position og lange politiske karriere. Han startede som arbejdsmand og endte – i ordets positive forstand – som »bykonge« i Kolding. Det er blevet til en velskrevet, let læst skildring af en tilværelse i politik, både på det lands- og lokalpolitiske plan. Dertil kommer, at bogen er garneret med et velvalgt og illustrativt billedmateriale.

Forfatteren får meget med på de kun 84 sider, vel også for meget, fordi det sine steder mere får karakter af opremsnings frem for refleksioner over udviklingen gennem de mange år, Peter Ravn var aktiv som politiker. Han er tilmed for beskeden og for blufærdig om sin egen betydning, ligesom han, bortset fra indledningen om opvæksten, stort set har valgt at holde sin egen person ude af historien.

Hans familie nævnes kun kort, og dermed savnes en vigtig streng til forståelse af hele personen Peter Ravn.

Læseren mærker nok det personlige engagement, lysten til at fortælle en god historie, men fordi forfatteren vil have det hele med, bliver det aldrig rigtig nærværende og dybdeborende. F.eks. anes kun årsagen til hans politiske interesse og senere indtræden i aktiv politik. Det er trods alt en beslutning, der må have givet anledning til overvejelser af personlig art. På samme måde de »forfremmelser«, han hurtigt kom ud for: Medlem af Folketinget i 1953, borgmestervalget i 1962 osv.

Det havde i disse tilfælde været spændende at høre hans egen historie, hans udlægning af f.eks. sit valg til borgmester, hans forhold til partiafdelingen i Kolding, som pegede på ham m.v. Fra folketingsperioden savnes ligeledes personlige overvejelser om Socialdemokratiets politik i perioden og måske ikke mindst om fremtrædende skikkelser som Hans Hedtoft, H. C. Hansen, Viggo Kampmann og Jens Otto Krag, som alle var aktive i Peter Ravns år på Christiansborg.

Det var en periode med debat og bevægelse i Socialdemokratiets samfundssyn, og resultatet blev den målrettede politik, der dannede grundlaget for det velfærdssamfund, Peter Ravn senere kom til at administrere en del af som borgmester i Kolding. Derfor ville det være interessant at have fået en vurdering fra et menigt folketingsmedlem om stemningen i den socialdemokratiske gruppe i disse vigtige, men af historikerne ofte lidt oversete år. Til gengæld rummer afsnittet fine og lune skvenser fra det sociale liv på Christiansborg.

Der gøres med rette meget ud af kommunalreformen i 1970, dens forhistorie og konsekvenser. Netop Kolding-området havde i den forbindelse flere muligheder og tilmed en udbredt modstand fra de små sognekommuner, der stod over for at skulle indlemmes. Peter Ravns skildring af forløbet, set med købstadens øjne, udgør et udmærket supplement til den bog, Kolding Stadsarkiv tidligere har udsendt om sognekommunernes forhold til reformen (»Da de 10 blev til 1« fra 1989).

Også omkring dette kontroversielle emne holder Peter Ravn sig dog pænt tilbage, og skildringen bliver derfor hovedsagelig en neutral oversigt over debattens forløb, selv om han dog fremhæver sin personlige kamp for storkommunen og heller ikke lægger skjul på reformens succes.

Erindringsbøger er meget populære og med god grund. Der er megen lokalhistorisk visdom at hente i sådanne udgivelser, ikke mindst når de skrives af tidligere toppolitikere. Deres handicap synes omvendt at være, at netop politikere har oplevet så meget, at det kan være svært at prioritere og skære i det omfangsrige erindringsstof, hvorfor der ofte tages for meget med. Det resulterer ofte i en lidt stedmoderlig behandling af de særlige områder, der i karrieren egentlig stod for forfatterens hjerte nærmest. Det bliver sjældent til

mere, end at de var dus med personalet og havde et godt forhold til de politiske modstandere, når debatterne var endt.

Hermed være også antydnet, at problemet ikke begrænser sig til denne bog alene, men snarere er et overordnet problem for denne slags erindringsbøger. Redegørelser for begivenhedsforløb kan læses andre steder, hvorimod aktørernes personlige vurderinger er unikke og bør have førsteprioritet.

I det aktuelle tilfælde står vi tilmed over for en fortæller, der gennem sin lange karriere som politiker færdedes hjemmevant i magtens korridorer,

både på Christiansborg og i lokalsamfundet. Læreren havde gerne hørt mere om Peter Ravns bedømmelse af sit livsværk som lands- og lokalpolitiker og ikke mindst som borgmester i Kolding i en spændende periode. Hans afsluttende konklusion om, at »vi, der var med dengang, har vel sat nogle fodspor i sandet, men de sander dog til – slettes ud med årene«, vidner om en klædelig beskedenhed, som næppe er til glæde for den videbegærlige læser.

Søren Eigaard

Nordisk historikermøde i Oslo august 1994

På et møde i Oslo 21. januar 1992 har arrangementskomiteen for det nordiske historikermøde i Oslo i august 1994 foreløbig fastlagt programmet således:

1. *Norden og Østersøområdet* (Koordinator prof., fil.dr. Aleksander Loit, Stockholm); rapporten opdeles i tre delrapporter:
  - a. Vikingetid og tidlig middelalder med særligt henblik på bebyggelse og opbygning af et magtapparat.
  - b. Østersøområdets kommercielle og politiske internationalisering fra ca. 1560.
  - c. Østersørelationer i 20. århundrede med særligt henblik på nationale problemer.
2. *Sociale normer og afvigelser* (Koordinator prof., fil.dr. Sune Åkerman, Umeå).
3. *Køns- og kvindehistorie*.

2. Ikke europæisk historie (prof., fil.dr. Magnus Mörner og Thommy Svensson, Göteborg).
3. Forvaltningshistorie efter 1500 (Lektor Tore Grønlie, Bergen).
4. Uddannelseshistorie.
5. Idrætshistorie.
6. Filantropi og samfundskonstruktion 1780–1930 (Tinne Vammen, København).

Endvidere vil der blive adgang til *frie foredrag* (højest fire pr. land) og præsentation af forskningsprojekter. Endelig vil der blive arrangeret ekskursioner og sociale programmer.

Henvendelse og forespørgsler vedrørende historikermødet kan rettes til undertegnede.

Odense, februar 1992.

E. Ladewig Petersen

Professor, dr.phil.

Center for Historie, Odense Universitet

Halvdagssessioner

1. Slægtssamfund og/eller feudalsamfund i nordisk middelalder (Arkivar Michael Gelting, København).

Indhold

Indledning	1	Hertug Hans Hospitalet i Haderslev (Karl-Erik Frandsen)	60
<i>Helle Blomquist</i> : Kager og legetøj	2	Det kongelige danske Kunstkammer 1737 (H. D. Schepele)	60
Debat			
<i>Karl-Erik Frandsen</i> : Økologisk krise og grøn revolution	16	Rosenholm (Margit Mogensen)	61
<i>Bent Aabye</i> : Den økologiske baggrund for bogen »Den danske Revolution 1500–1800« – en opposition	23	Gustav Henningsen: Heksejægeren på Rugård (Karl-Erik Frandsen)	62
<i>Sofus Christiansen</i> : Revolutionen, der blev borte	31	Skatkisten. Arkivalier og historier fra Landsarkivet (Thomas Bloch Ravn)	63
<i>Dan Ch. Christensen</i> : Kvælstof – jern – hoveri	33	Søg – og I skal finde (Lise Skjøt- Pedersen)	64
<i>Birgit Løgstrup</i> : Tese eller ej – Fag- overskridende disputats om den danske revolution 1500–1800	37	Ingeborg Christmas-Møller: Djalma Lunds Gaard (Jørgen Thomsen) . . .	64
<i>Jens Holmgaard</i> : Et par kontrarevolu- tionære kommentarer til en revolu- tionær bog	41	Folketællingen 1845. Store Magleby Sogn (Karl-Erik Frandsen)	65
<i>Ingrid Henriksen</i> : Bonde eller homo oeconomicus?	46	Birgitte Wistoft, Flemming Petersen og Harriet M. Hansen: Elektricitets Aarhundrede I (Peter Fransen)	65
<i>Steen Busck</i> : En modelbyggers pro- blemer	51	Inge Adriansen: Ivan fra Odessa (Bent Blüdnikow)	67
<i>Ester Boserup</i> : En kommentar til Thor- kild Kjærgaards disputats om Dan- marks grønne revolution	54	Brita Flou: Hugo Mathiessens Grenaa og omegn (Peter Korsgaard)	68
Anmeldelser:			
Plov og pen. Festskrift til Svend Gissel 4. januar 1991 (Per Grau Møller) . .	58	Holger Dyrbye: Hugo Mathiessens Odense (Peter Korsgaard)	68
Karl Nielsen: Vor mand og råd (Poul Grinder-Hansen)	59	Leo Thellefsen: Fjernere end Orion (Knud Holch Andersen)	69
		Erik Voss: Fra Fiskerleje til Forstad (Holger Dyrbye)	70
		Jørgen H. Barfod: Folkets oprør (Karl-Erik Frandsen)	70
		Peter Ravn: Erindringer (Søren Eigaard)	71
		Nordisk historikermøde i Oslo august 1994	72

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesråd og er i 1992, hæfte 1 og 2 redigeret af arkivar Peter Bondesen, docent Karl-Erik Frandsen og arkivar Jørgen Thomsen.
Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 185.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd og Kulturministeriet.